सं. १२३५
परिभाषेन्दुशेखर व्याख्या
शाङ्करी (अपूर्णा)
[illegible]
[illegible]

परिभाषेन्दुशेखरटीका
शाङ्करीनाम्नी

ॐ· १

ॐश्रीगणेशायनमः ॐप्राङ्कृदिति यद्यपिपरिभाषादेशेविधिशास्त्राणामपाकृतौगुणभेदकल्पनेनपदैकवाक्यता ग्रन्थ
योकोषणेचीत्यादौनत्वद्धिस्थीनांव्यवहितत्वाव्यवहितत्वसाधारण्येप्रवृत्तौपश्चात्परिभाषैकवाक्यतायामपिजातत्वनिह्नवप्रयोगात्
भक्तवेतमितिन्यायवाध्यापत्तेश्च प्राचीनोक्तवाक्यैकवाक्यताकल्पेमशक्या संज्ञाशास्त्राणांतुसृजेहादिरित्यादौहादिपदश्रुत्यो
पस्थितहादिराजदन्तजत्वस्यप्रदर्पत्वान्नोयहादिपदाभिन्नाश्रदेवइतिबोध्यमृतेकिः स्थानेहादिपदाभिन्नाश्रादेवोभवन्तीत्येताव
नैववाक्यैकवाक्यताव्यवहारइतिनोक्तदोषस्तत्रयकहादिपदानर्थक्यंतत्रनपिस्थापकत्वतयावारितार्थ्यात् यथाप्युक्तंषष्ठीस्थान
इतिसूत्रभाष्यप्राचीनैरपिलापयितेशक्यं तथाहि कार्यकालपक्षेप्रदेशैकवाक्यतारवबुद्धिजननेनभयथोद्देशोपिस्वदेशः
वाक्यार्थसंभवेननचद्र्थोपस्थितैवसर्वप्रकाशकत्वस्यसंज्ञाशास्त्रत्वस्तत्वात् किंचभाष्येएकदेशस्थत्वमनुपपन्नम् यथा
व्यवहर्तॄणांतद्देशगमनेनतद्देशीयत्वव्यवहाराभावेनस्वभवार्थप्रत्ययान्तत्वात् तद्देशस्थत्वव्यवहारस्यडर्वारत्वेनतद्व्यक्ते
पिसत्वात् एवंचदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यंस्पष्टमेवपरंतुपरिभाषाणामुभयपक्षेपिपदैकवाक्यतालाघववादन्तेषां संज्ञा
शास्त्राणांतुयथोद्देशमामादितिसूत्रभाष्यग्रामाण्यात्कार्यकालपक्षेप्रदेशएववाक्यार्थबोधस्तत्रयत्परत्वेननविप्रतिषेधसूत्र
प्रवृत्तिः पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यचप्रवृत्तिरितिलभ्यते तथाहि मतासिद्धत्वात्प्रकृतिभावोनप्राप्नोतीत्याशंक्यसामर्थ्यात्तदभा
वेइत्युक्त्वागुणोप्रगृह्यसेसेतत्रप्राप्तिवैयर्थ्येनकार्यकालपक्षेसामर्थ्यमितिसंवादयत्येवंतर्हियथोद्देशविनियोजनेस्यात् चेवार्यं १

ब्रूयादणोप्रगृह्यस्यादसोनत्युक्तं अग्रेषिमतस्यासिद्धहांदयादीनांशानिमुभ्दाष्यपरैवप्रगृह्यसंज्ञेतिसमाहितं तथापि
नतद्युक्तिमत् तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यस्वारसेनैतत्वदेपिपाठकृतेपरत्वे यस्यैवतत्रापिलाभात् पदपदार्थोपस्थितौवाक्या
र्थबोधप्रतिबंधाभावाच्चसंज्ञापरिभाषयोरेकरूप्य ``लापमवैरूप्यकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च विशेष्यस्यकार्यत्रागृहीतन
त्वेसार्वत्रिकात्कार्यस्यातकयोरितसूत्रगुणपदस्थत्वेपेद्वयालिंगस्यदर्वलत्वेनतत्रिनैषाइकमिपरिभाषापदैकवाक्यतया ऽ न्वयव·
त्वेनत्वेगास्त्रानषष्टीत्वनिर्णयोपस्थितालौतस्थमृथपरिभाषायावाक्यैकवाक्येतीया ऽ न्वयवतीवहिरंगासेस्मितित्वदीयशब्दरत्ना
संगतेश्च अतरंगपरिभाषायाअपिविरोध्येसत्येवप्रवृत्यातत्तज्ञानस्यतद्धोध्योत्तरकालिकत्वेनतदानीविरोध्यभविनैतदसंगतिः अद
सोमादित्यत्रभाष्येपरैवैत्यसतत्वयुक्तप्रकृतिभावइत्सवार्थः आशीयभिड्डासाग्रेग्रपः कथंकार्यकालमित्यादिरेकदेश्युक्तमतरं
एवंचनद्विरोध्यः तत्रापिसप्रगृह्यवाक्यार्थबोध्यःप्रवेवत् अतएवभाष्येसंज्ञापरिभाषयोरविशेषेणयवादेशस्थमुक्तं कश्चिमरि
भाष्याद्रूपइतिकैयटोक्तंतनयुक्तं परार्थत्वेनपरिभाषाणामिवसंज्ञाह्यानामपितुल्यत्वात् अतएवसंज्ञाशास्त्राणांप्रयोगा·
पत्वेनप्रयोगरूपैकदेशस्थत्वलाभेपियपरत्वादिकंसंगच्छतेकिंतिवेति सूत्रस्थकैयटोक्तशास्त्रार्थविशेषसूत्राणांपरिभाषादेशो
सत्रिधानेपियपरत्वादिकंसंगच्छते एवंचाकडारीयेकोसंज्ञापदादिसंज्ञासमवेच्छाव्यवहारएव अतएवषष्ठःइतिरहम
त्रस्थभाष्यसंगतिः शेषानतराप्रामाण्येननतस्यैकदेशयुक्तित्वेपिसर्वांशस्यैकदेशकल्पितमानाभावात् अतएवोद्योतपरिभा

ॐ
२
2

षेंदुशेखरयोर्नविरोधः अन्यथावाहत्ठसूत्रस्थशेखरस्यअदसोमादित्यत्राङ्कोनसंज्ञैकदेशनिरुक्तमनन्यवदितिव्याख्या
नस्यपरिभाषेंदुशेखरस्य चासंगतिःस्यात् अत्रत्यग्रंथस्यसर्वस्यसिद्धांततेपिअशांतरस्यासिद्धांतत्वमितिसूत्रवयंत
केचिदित्याद्यवतरितमुक्तं एवंचसंज्ञापरिभाषाणामेकरूप्यमेवफलितं एतावानेवविशेषः अतः सूत्रभाष्यादौ सूत्रभा
ष्याद्युसंज्ञाघटकसूत्राणांवाक्यतापरिभाषाणांलाघववत्यैदेकवाक्यतो एतदेवस्पष्टयितुमाह अलमिति अन्वेषत्पदार्थमा
हइत्सेत्सूकाइति अनेनपूर्वसंगतिः तद्विना अन्यथाविक्रियमाणपदस्यभावित्वेनपूर्ववृत्तहिनरणासंगतिः ब्रइत्सेत्साप्रयु
क्तलोपान्मभावभावकार्यभाजः इतितपरमार्थस्तेनेनोच्चारणार्थोपुनातिप्रसंगः विभ्रयेकदाप्यदर्शनादिति ननूपस्थाप
ग्यः ननवनतंसाधितेउननहउपस्थापके नाद्यःहलेद्यमितत्रलक्षणार्थनिर्विजत्तापत्तेः नांत्योपिविभ्रयेकदाप्यदर्शना
दितिहेतोरसंगत्यापत्तेः नहिशरीरावयवस्यहस्तादेर्हस्तादावदर्शनेनाकांतेशक्यते वक्तुमितिचेन्नप्रायेण्यामादावुपा
स्थापकेदृष्टस्यावयवस्योपस्थाप्येपिदर्शनवत्तवत्यकृतेनेतदभावेननस्योपस्थापकालनवयवत्वमित्याशयात् नवत्रया
णांवचनरूपात्मकरणेनानवयवत्वप्रयुक्तलाघववात् तथाहायिनहिवर्णाभिव्यक्तिजनककंठताल्वाद्यभिघातगौरवमेवा
दर्शयमितिन्यायेनतत्रोपस्थापकरूपस्यज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवस्यापिसत्वेनन्यायसिद्धावयवत्वेवचनत्रयलाघवस्य
कलस्यभाष्यतोलाभाच्चात्प्राह वास्त्विति ततेतन्मतेः तवेष्यानोपक्रांतेतेपचतीत्यादौतास्यनुदात्तादितिस्वरानापत्तेः २

अकारांतोपधत्वमनन्तताभावात् भाष्येस्वरविशेषेोतथैवसिद्धांतितत्वात् अतएवहतौहथइत्यादौनानुदात्तत्वं क्नुदाका
गेनव्यपदेशिवद्भावोवोध्यइतिचेन्न नानुबंधकृतमनेजन्तत्वमितिपरिभाषयामनेजन्तपदस्यानकारांतस्याप्युपल
क्षणात् अन्यथानेकमुदाइत्यणामितिन्यायेनतास्यनुनातेङिः क्ङादित्वेवनदेदितिभावःस्यादाइ तस्यलोपइति शि
ङ्हगन्यर्थमिति नविनिसंज्ञालोपयोरेनरंगत्वेनावयवेपिअनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपास्थितेरौपगवेदानानेकाल्त्व
मितिचेन्न सन्नेपातस्यैवस्थानितत्वमिवादेशत्वमपितस्यैवांगीकारादित्याशयात् शिङ्ग्रहणेनानुबंधानामलत्वव्यवहा
राभावोज्ञाप्यते एवंसोकारेयिपिशिदित्यादौयस्मिन्विधिरितितदादिविधिर्नस्यादितिभावः विमलदिवीत्यवलिल्लोपः
स्यात्देवद्योवइत्यत्रहल्ङ्यादिलोपःस्यात्इतिचेन्न मपनस्थेइत्यादौइत्संज्ञकशकारेपरेइत्यर्थेनापिशकारपरत्वा
भावात् अदोषःस्यादेवंदेवद्योवइत्यादौहल्ङ्याप्भ्यइतिग्रहणादनुबंधकृतस्येलोपोनेतिज्ञापनेनादोषइत्याशयात् तेनेयं
सिद्धा स्पष्टंवेदंस्थानिनत्त्वेशेखरे अल्त्वव्यवहारःअलत्वस्यव्यवहारइतिसममसिद्धयं अतएवप्रदीव्येत्यादौस्थानिव
लाश्रितातिदेशेनगुणाभावः यदितनल्वपीतिविशेष्यापेक्षंज्ञापकमाश्रित्यप्रदीव्येत्यादिसिद्धिः सन्नेपातस्यादेशत्वम
पिफडाभावान्नांगी कीयतेओशब्दावपित्तत्पूर्वांतेऽनेकाल्त्वादेवसिद्धिः शिशीवाणिज्ञादेरभेयत्रानुपूर्व्यान्तसिद्धिः अवं
णवन्नहत्यादौन्गिकार्यार्थतयावादिनाध्येनानेकालत्वाभावेदिवउदित्यवत् व्याकरणार्यलेभनदोषअन्यथासामर्थ्यात्

उ॰ २

दप्रत्ययत्वेपिनित्त्वरः स्यात् इतिष्ठनितिवेदंग्रनेकालसूत्रेभाष्ये स्पष्टत्वायमर्थः लिंत्रैवसूत्रेकोस्तभेऽस्युच्यते तदेकान्तव
वादीनाप्यनेगीवर्त्तेम्रेषांशिक्षुहृणावनकेतेथे पवंवातेकालूलात्सर्वादेशः स्यादेशप्रक्रियाग्रेयः ग्रानुपूर्व्यात्सिद्धिरिति
मनोरमाग्रेथपरिभाषेऽभेवरग्रेयश्च स्वरमतऽपपद्यते लुटः प्रथमस्येतिसूत्रभाष्येतसूत्ररीत्याबोध्ये विंवाऽवर्ण
स्तुइत्यादौङकारान्तवेश्वकरणेपिनिर्वाहः पतेनदिवउदित्यत्रतकारोच्चारणस्यभाव्यभाव्यमानोप्युहावः सवर्णान्
गृह्णातीत्यर्थज्ञापनतयावश्यकत्वेनकारोडन्तवद्ङकारकारणेनतस्येत्संज्ञालोपौनस्यातांउत्सयात्सनैकन्मदाहरणमि
तिन्यायेनतत्प्रयोजनस्यैवाभावात् ग्रदसोमादिसंत्रेऽइतिसमाहारेणनिर्देशाच्च ग्रसंदेलयतत्रैवर्डकालइतिवदइति
निर्देशेनसर्वैहृसिद्देश्च परिभाषास्वीकारेमनासंशइत्यादावतिप्रसंगाहूपस्यायागोहइतिभाष्यविरोध्यात्रेत्येसम्त्रविल
वः ग्रवदातेस्त्रावमिति ग्रातिहृतेपलोपेलान्वमानिकस्थानमादेशभावेनदाह्रवित्यस्यस्थानेदाऽस्यादेशेस्थानिवलेन
दाघृतेस्तलभे एवंपकारलोपेत्रदेत्यस्यस्थानिनत्वेपितदाषाभावात् इतिभावस्तदेवोपपादयति पलोपात्तरग्रास्ये
क्तेवतिउदीचांमाङः इति माङःमानेइतिनेहश्हतेज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्पूर्वकालार्थकत्वाप्रत्ययस्ततोनानेः
विभिश्वानात् भाष्येत्तउपायीभरप्रदर्शनेनास्याप्यनविशपकत्वंसूचितं तथाहि नायंदेशःकिन्तुदिवादिष्टुदाप्भोस्थेनेइ
तिपएपेत दायतीत्यत्रस्यरेभेदस्तनोभयथाप्येतोदाततवात् नाक्कालिकेचनिमिशिदायमानइत्यत्रापिनभेदः स्वतस्वरसा ३

पुदात्तस्य सति षष्ठी हि तेपि अन्यत्र विकरणेभ्य इत्यस्य केर्न बलवत्वं उभयथाप्येतोदात्तत्वस्यैव सत्वात् प्रणिदापयतीत्यत्रादाबि
तिप्रतिषेधस्याभावायापि दितिदर्शितो दाप्याश्रिति सूत्रे भाष्ये उदीचां माङः इत्यत्र तत्कृतानुबंधलोपस्य मेङः आत्तस्योपलक्षि-
तो वारणाय ऐङ्कार इति दत्तदाशयः दधातिदधात्योरिति वा सरूपसूत्रे भाष्ये नतु उपायांतरमपि तत्र हि सूत्रे ऽवत्स-
लेनासरूपग्रहणानर्थक्यात् प्रायोगिकमिह मृष्यते नत्वप्रायोगिके यत्र हेयग्रीमणीः ग्रामणीत्यत्र क्विपोऽऽ दर्शनरूप
सत्वेन सरूपस्यैवाभावेन क्विबणो नेस्यात्तां इति वाच्ये असरूप इत्सरूपाभाव इत्यर्थेनादोषादित्फले एवं वचनात्रय पदेवचन
कर्तव्यतायाश्चावश्यकत्वमिति एतेवतां नत्वेध कृतमसारूप्यमिति कर्तव्यमेव कार्णोर्वा कार्थ बोध्योत्तवं प्रसयत्ते ज्ञानेन
ङमरमित्ते जेति बोध्यमित्यपास्तं नत्वस्यतादाश्यायिताऽइति कुतिवेत्यत्र किती तिनिमित्त निमित्त सप्तमी तन्निमित्तग्रहण
मितिवार्तिकात् भाष्यकृताक्तः किं तेन तत्त्वेसोऽस्थं वार्तिकप्रत्याख्यानाच्च सारूप्यं चौपदेशिक प्रायोगिकप्रभेदे चौपदेशि
कग्रहणे सरूपप्रत्ययेभवाद्यबाधकभावेनासरूप्यपवमावात् अतएव भिन्नमित्यादौ नगुणस्तज्ञावितामात्रेण हानिमित्तत्वे
अतएव वक्ष्यतिरित्यादिसिद्धिः ह्वितेनूसो निमित्तत्वे ऽ चोपितत्त्वात् यद्यपि शाययिते त्यत्र कारस्य कार्यित्वेपि न शीङ् इति गु
णनिषेधस्याङ्वारस्यापि पर्यवसितेवस्थानादेशाभाव इति सिद्धान्तात् समुदायकार्यित्वलाभात् अरिरिषतीत्यत्रेवावयवद्वारा
समुदाये तत्त्वनावृद्धौ उणेनविषतीत्यत्र सं तत्र तत्त्वेन सो देश एतेपि तत्रेवात्रापि समुदायद्वारावयवस्य प्राप्तकार्यित्ववारणायका

र्यमनुभवन्निति विद्वद्विष्णोर्हि सन्यङोरिति षष्ठीन सप्तमी अन्यथाप्रतीषिषतीत्यत्र सनो हि तं तस्मात् इति बोध्यं यदित्वाकितीत्य
उं. त्रिकाण सप्तमीकारकविभक्तेर्बलवत्वात् कोकितेनेव वर्णव्यवस्थाने सङ्घामिति भिन्नामित्यादौ न गुणः द्विर्वचनेचीत्यत्रा.
४ पि द्विरुच्यते ऽस्मिन्निति बहुव्रीहाश्रयेरिरिषवीत्यत्र न दोषस्तथाहि तद्वीकारे द्विरुच्यते किं तु तदेव उणेन विषतीत्यत्र तु इकारे परे
द्विरुच्यते अतिभवस्येव स्थानिवत्त्वमित्युच्यते तेन दैषानिक यथेन दति विकृ फलन्वेतीति बोध्यं वस्तुत इति नन्वेयवावेयवि
५ नोः सर्वेषु समवायित्वमित्युच्यमिति न भवा कोकेतिमिन्न कारकणस्य दंड समवायिकीरण मृत्तिकायाश्च भेद इति वक्ते
शाकातेष्वाम्येतयाश्रयते मानाभावः वर्णानां प्रसज्यप्रसजकत्वे बन्धसद्भेपि अवयवावयवित्वस्याभावभावात् न वशायितेत्यत्र.
शीत्यतत्समनन्त गुणरूपकार्ये संपन्ने निमित्तकारणस्य डि:त्वस्य शेऽस्यत्र सत्त्वेन तत्संभव इति वाच्यं एवमप्येष्वेतेल्यादौन दसंभ
वादिति चेन्न शायितरीनिन्नायकमात्र साम्यलेनादोषात् प्रकृतग्रंथे सत्त्वावीतानुसारीति केचित् स्थानितैषेति यद्यपि भाष्ये तत्य
रिभाषाऽभावस्यैव स्वनं तेन तथाहि जेघ्रीयते देघ्मीयते इत्येनदृत्वग्रहणवावृत्त्यं तत्र च कार्यातिदेशेन तदानर्थक्यात् रूपातिदेशो
ईक्षाख्यारितिर्ईत्वस्य निह्नावनिष्टापत्तिरित्युक्तं नन्वनटमार्यावद्वेजेनानिभवतीति षाष्ठ भाष्य सिद्धांतरीत्याहि नीपाजवाञ्चिक
स्यादित्वेनयङो निमित्तनानापत्त्याजयादोषाभावेन भाष्यसंगतिस्तथापि स्वरेत्तिरेवं जनान्मन्तरस्येति भाष्ये मनुस्मृत्योक्तं अत्र पदेऽ
विरिषतीत्यत्र विशाहृस्यादित्वेपि ईकारस्य सनवयवत्वात्तयाहि तानुस्थवेन नन्निमित्तलाभावेन न दोष इति बोध्यं एतेन कृतेष्यज्ग्रहणेऽ ६

रिरिवतीत्यादौ गुणस्य स्थानिवत्त्वेन इत्त्वशाङ्कायां हितावारणेनैवाभ्यस्तनिमित्तेऽचीत्यपीत्ते सत्यमतिवचनास्मिन्नवदोषस्यदर्वीत्यात
स्याज्ग्रहणव्यावर्त्याभावात् अज्ग्रहणस्य किं व्यावर्त्यमिति श्रियप्रैरिरिषतीत्यत्र लमरस्यायोगेपनाद्व इत्से हि ग्रंथका
दाकृते भाष्यकार्यातिदेशे व कृतमित्यादौ अनकाराभ्यासत्वाप्राप्तेरित्याशंक्याज्ग्रहणेन रूपातिदेशज्ञापितेरकदोषवारः
णं कृतं अग्रः ऽभ्यस्तजभगेऽइत्यत्र इवर्णाभ्यासत्वाप्राप्तेरिति रूपातिदेशे दषणमभिप्रायगाडः लिटीति द्विलकारके द्वितिर्देशः
लिटि लकारादिनीत्युक्ते एवं वाज्ग्रहणस्यैतदेव व्यावर्त्यमिति तदाशयः एवं चाभ्यस्तजगेऽइतिवदरिरिषतीत्यत्र दोषानुपन्यासे
न भगवतीष्वनितैवेति स्त्रपिष्टो विभावयेत्तत्रादर्थात्तकीयाः भामात्मेन भवतीतिपदेतम्प्रावितामात्रेण वत्तबुधिभाविता
मात्रेणापि निमित्तलमित्यगीकारादभ्यस्तजगेऽइत्यस्यतद्यावर्त्यं तेबोध्यमीदृशानिमित्तताश्रयणे लिंगतत्वज्ग्रहणमेवेति बोध्यं
नेनु पूर्वस्मादुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साध्यनेनेति सिद्धांतात्तथा यथोद्देशदाणहेप्रवृत्तताया: प्रसंज्ञायाश्च वारणात्सफलो नवकार्य
कालव देदोषपवतयाहि अत्रपदेऽग्रइसोमादिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात्तत्र संज्ञारशास्त्रस्य स्वदेशवाक्यार्थबोध्यीमाषेवे नतु स
ज्ञायाणत्रशास्त्रैकवाक्यतेने त्रिपादीस्थेतयाः सिद्धत्वात्साध्यनकार्ये कृते दारूपत्वाभावादिति वाच्यं अदसो मोदित्यत्रो कारी
ह्रापरिभाषावत्संज्ञाशास्त्रस्यापि स्वदेशे वाक्यार्थमते न्वष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वाद्याश्रयणे न चोरतरे मत्वानन्तु संज्ञायो
साध्यनकार्ये कृतेपि अत्रपदेऽपिणन्डवीरमिति चेन्न पूर्वस्मात्साध्यनेन युज्यते ततः उपसर्गेणत्यस्य ग्रंथकृतैवीकृतेन सा

ष्टनकार्ये कृते दाधृ इत्यस्य दारूपत्वाभावादवयवस्यानर्थकेन वर्णेन विशेषो पलब्धि याधुक्ताः प्रादयस्ते प्रत्येवोपसर्गा तत्र मित्यर्थे स्य स
उँ॰ त्वेन दानिह पितोपसर्गत्वाभावेनैव लङ्कृशेकायागमनकृत्समायमानत्वात् नन्वेवमपि कार्यकालपक्षे प्राक्कृतो घातरीत्यां तत्र गा
५ यां घुसंज्ञाया कर्तव्यायां बहिरङ्गस्य घुकोऽसिद्धत्वाद ग्री इत्यादौ स्यात् न नासिकप्रतिबन्धक प्रश्नः प्रहृतिदोषप्रशान्त्येदाञ्ज्ञ्वा प्रह
तायां घुसंज्ञया णत्वस्य लभ्यमेवेति चेन्न षाङ् इति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन संज्ञायाः वाक्यैकवाक्यत्वलाभपि शतानीन्त्रशहृदन्तो
5 कृतीत्याषट् संज्ञा सूत्रस्थशेखरीत्याकृत्स्नमजन्त इति सूत्रस्थशेखरीत्याबाधाभाव निमित्तनिमित्तकत्वस्य संज्ञाशास्त्रस्य लाभे नोपस
र्गः निमित्तकत्वेन घुसंज्ञायामपि बहिरङ्गत्वस्य तुल्यत्वात् अप्रस्थाने प्रस्थाननिमित्तकत्वस्य लोकसिद्धत्वेपि प्राप्तस्य स्यतत्रिमि-
त्तकत्वे मानाभावेन परं पश्च बहिरङ्गत्वं विहाय ग्रन्थेन न विरोधः असिद्धपरिभाषाज्ञापनपरभाष्यादिना यथा न विरोधस्तथात्रै
व स्फुटीकरिष्यते एवं च प्रकृते सर्वथा दोषे सिद्धिरेवेति आह नन्वप्रणिदापयतीति अदाविविग्रतिषेधस्त्वनेन हि वाक्यस्य
प्रतिषेधोपपातस्याप्रतिनिःषेधात् सूत्रेऽदाविति वर्णेन निर्देश इति दाघ्नांघ्न सूत्रे भाष्ये स्पष्टं लोकत तदर्थालाभेपि प्रति
पत्तैनेयत्वाभावा तत्राह पश्चादिशेपति अन्यथा रेफस्याग्रणीति शास्त्रेण एकारावयवत्वबोधनेनावयवावयवस्यस्यदा
यावयवलोकसिद्धत्वे न दावयवत्वस्य रेफे सत्वेन प्रनिदावपि नीत्यादौ दोषः स्यादिति भावः न वायं न्यायः शास्त्रेणाश्रीयते इ
ति वाच्य हलन्तात् दादेः परस्याघ्नकृत्स्य हलो लोप इत्यर्थके हल्ग्रादि सूत्रस्थ तोमन्नदित्यादाव प्रहृताव निघापत्तेः कीः गी ५

रित्यादौरेफस्यापदान्तेनविसर्गस्थानापन्नेस्यसञ्ज्ञास्त्रुविरित्यत्रकारस्यनकारपदान्तत्वात्तुलानापन्नेश्च अतएवदीर्घ्यीवेवीदां
मितिसूत्रेशङ्ग्रहणंचरितार्थं अन्यथाइकारस्यशास्त्रेणप्रत्ययावयवत्वबोध्यनेपिअभावयवत्वाबोधनेनगुणाग्रहतैतैतदैय
र्थ्यस्पष्टमेव एतेनयेठितेत्यादौएवंसतिडीबापातेवित्यपास्तं अतएवंश्चकिनेमेक्तपदार्थौपाश्रित्तिसिद्धान्तादेकान्तत्वपदे
ष्टुपदेशएवेत्संज्ञालोपाभ्यामपहारस्यावयवत्वाभावेनवदितेदवाच्यत्वाभावात् यत्रेत्संज्ञानुबन्धानांतत्रप्रयोजनाभावाद
पस्याप्येतत्कार्यानुमानेपिअन्यत्रापितदनुमानेमानाभावाश्च भवितेत्यादौतिकारेप्रत्ययावयवत्वबोधितन्यायेनसमुदाया
वयवत्वमितिसुलभमितिबोध्यं यडुपदेशप्रयुक्तेत्संज्ञाव्यवहियतइत्यादिनास्त्रीलिङ्गप्रकरणेशङ्कर्तेत्स्पष्टं एतेनपुंपुलो
हितकरणमकविंदनाश्रयणमितिवदंतोपिपरास्ताः आविष्ठानसामर्थ्यादिति ननुसवर्णदीर्घबाधितावाऽ ताडितइतिसा
न् आविष्ठानेननतककौडिन्यन्यायेनसोपिबाध्यतेऽवचप्रकृतेपिमुक्तनयामडुवारएवेतिवाच्यं सर्वेयानिरवकाशत्वे
नबाध्यरमायामित्यादावुत्तरहत्सर्गप्रवृत्तावपितत्ककौडिन्यन्यायेनबाध्यतदप्रवृत्तेः स्वीकारात् अस्तिचप्रकृतेनरविषयु
ताइयादेशेकृतेपिअनुमानिकस्थानिवत्त्वेनमकप्रवृत्तेःसत्वात् सवर्णेत्वेनेवतदुत्तरेमकोवारितार्थ्यात् यत्तुमाकिकृतेते
पादेशेऽतडुनितपचकरणादितिचेन्नपचमानडुत्यवाडुपदेशप्रयुक्तस्वरकरणपरभाष्यप्रामाण्येनयदागममलदस्यतपर
त्वेनायाहतेः अविशेषाद्दिमिद्देऽसोनिदेशवन्मात्रिकत्वेस्याप्यतिदेशान्नेतिचेन्न तावन्मात्रस्यप्रयोजनत्वेआनोडितइत्तेन

रेवानस्यतेवर्वदेन अर्श्चमावालाचवस्यउतरत्रईदासइत्यादौवात्ययकस्यतानावश्यकत्वस्यवसत्वात् नन्वेवमपिमगविस्था
उ॰ नेसफलपवमग्रानइत्यस्थायोसान्नुनासिकयोः स्थानेजायमानस्याकारस्यांतरतम्याड्भयगुणकस्यगुणपत्तेभूवाभावपि
६ पूर्वपरयोः प्रत्यकस्थानितयापर्यायतास्यात् अन्यथास्थानिगुणकनिरनुनासिकयवस्यात् नवामइत्यत्रत्वानिदेशावकं
6 ठत्वातिदेशस्यसतेश्चोदोतोः कंठतोष्ठयोरेकत्रदर्शनेनयाऽ निदिश्यमानस्यमूर्धविहृतत्वस्यमंतताभावेनमकारेसाग्रवस्य
ओष्ठत्वस्यापिसतेनोभयोतरतम्यान्नुगुणपवादनसवर्णादीर्घेणोभयगुणकयोरेवप्राप्तायवानः पचैनः पवैनइतिरूप
स्यसत्वात्काकारः प्रामउतिवाच्य नहाविस्तुपलब्धमेवः सर्वस्यतस्यान्नुनासिकत्वादर्शनादितिशास्त्रगोत्करीत्यानुनासिक
त्वाभावात् भेजोग्रामर्दनइत्यादौतघ्यादर्शनेपित्स्वराणामुष्याणेचेवविहृतेकरणेमस्तनमितिभिकेरौकारस्यविहृततम
त्वप्रतीत्यात्तस्यवनिहृतेनाकारेणसाम्याभावेपिईषत्स्पृष्टस्यविहृतौकारस्यप्राप्तावपिनैतावतामगविस्थानस्याफल्यंकेचि
दुपगतमितिचेन्न विस्थानस्यैवतावत्प्रयोजनत्वमात्रालाघवेनप्रक्रियालाघवेनचग्रानस्याइतिन्यासमेवसूत्रकृतत्कृतोन
कुर्यात् एवंवादेः परस्येत्यनेनाकारेसानुनासिकांतरतम्यात्सानुनासिकोगुणः निरनुनासिकांतरतम्यातादृशएवेति
पवानः वचोत्तइतित्वदभीष्टंसिद्धमेवकिमियताप्रयासेन अतेत्ययवइगितिसूत्रभाष्यप्रदर्शितेभ्यमाव्यपदेशेनमहते
कंठस्थानिनोबहिर्त्वेनसवर्णदीर्घआकारएवभविष्यतिनैकारादयइत्ययाहेत एवंग्रेतरतमहत्त्वाभावेनावयवोतरतः ६

मेवतद्यकस्थापनेऽनियमप्रसक्त्या उत्तरभागबाहुल्येवनत्त्ववर्णदीर्घेश्राकारत्यकव्यवस्थायाः सत्वेपिसंभवतिसमुदायो
त्तवतत्त्वेनदाश्रयणेमानाभावादनिष्टापत्तेश्च श्रेत्तएवावृद्धाय लेकाइत्यादौश्रवर्णभागबाहुल्येपिनाकारोहादेः स्थानित
स्थायमर्थ्यपरंवर्णप्रतिपत्तिरित्यादिनाख्यानेनैनरवतमइत्तिसूत्रशेषेभाष्ये कैयटेनत्तस्पष्टमेवोक्तमितिदिक् दिदीयेइ
ति शुद्धविश्वानवैयर्थ्यंनतन लोपस्यनैकाल्पिकत्वेन तस्ययवयश्रवणार्थत्वात् ननुनायंदोषः वुग्युटाविति काराश
त् परत्वेनकोवइत्येतदप्राप्तियोग्यकदोवावितार्थ्यात् युजर्थैकविधानमितिकेऽ नेकाहूतताभावेपिइयङः प्राप्तिसत्ता
दित्यहचेराहजहारेस्यान्नाविति यादिनासूयात्मामित्यादौश्रार्थ्यथानकतवलादित्वयोरादेशेनप्राप्तस्येटाः परिहारः
श्रीणांभ्रूणामित्यादौनुडिशिष्टस्याजादित्वातिदेशकश्राविश्रुष्यात्वेतिप्राप्तयोरियङुवङोः परिहारोबोध्यः ननुसमुदिषए
विहितमइत्युक्तोपयिषीष्टेत्यादौस्तुढः सकारस्यप्रत्ययावयवत्वाभावात्षत्वंनस्यात् तकारोदेनसुदोविधानात् नवः
तकारेप्रत्ययावयवत्वसत्वेननदतिदेशेनतत्तेसुलभमितिवाच्यं उद्देश्यतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणधर्मस्यप्रत्यया
वयवत्वस्याविशिष्टेऽतिदेशेपिसकारेतदभावादितिचेन्नातन्मध्यपतितन्यायेनसुटविशिष्टस्यप्रत्ययत्वलाभेनसकारे
तेदवयवत्वप्रमाहत्तेः क्वचिद्विशेषग्रहणेनापिश्रागमविशिष्टोग्रह्यतेबहुवचनस्यवस्यवत्तसाविसयत्रपदस्यपादादि
त्यधिकाराडुपस्थितसमर्थ्यपरिभाषावाधायपदस्तेनसूवेनंतेनवाचत्वसाद्वाडुडश्रेपनातत्रैवास्याः प्रवृत्तिरित्युक्तम्

उँ॰ १७

समयसूत्रे शेषग्रहणे उद्देश्यताभावेन स्थानादिस्थक्तिरसंगता स्यात् तेन समर्थसूत्रे शेषात्वे विशेषणोद्देश्यताभावेन स्थाना
दिस्थक्तिरसंगता स्यात् तेनषोरतेस्त्वहस्थसूत्रेऽस्यच हहिस्य सार्वधातुरविभिक्षस्य कारकतानन्वतोऽतः सार्वधातुहग्रहण
इति गुणः सिध्यति गतिकारकोपपदादिति सूत्रस्य वर्णग्रहणे इति तद्यविक्रय धर्मातिदेशात् तद्वदिति धर्मातिदेशे चेत्य
र्थः अत एव हल्ङ्याब्भ्य इति सूत्रे भाष्ये हृदिहीत्यादावपि त्यागेत ये हलीत्यशुनम्हस्य हलादेर्हेरिति व्याख्यानात् अन्यथा अत्रन याहृ
लादित्वानिर्देशेन तदसंगतिः स्यादेव अत एव भूयास्तामित्यादावलादित्वाभावेन नेहिति तेन दिदीपेइत्यादौ हरीणामित्या
दौ नुटि यणादयो नेति बोध्यं ङमतेति फलितार्थकथनमिदं सूत्रार्थस्तु हस्वात्परस्य पदावयवस्य ङम उ जादौ पदे इति
बोध्यः एतेनाहनिकरणगौरवेणास्य भाष्यस्यैकदेशोक्तित्वमित्ययास्तं नचाहि अतः परादिवद्विषतपइत्यत्रानुस्वारेण
स्यात् अपदान्तत्वादिस्थक्तं आगमानामागमिधर्मबौभ्याबाधनेहितदसंगतिरिति तत्र सयोगान्तलोपे कृते अनुस्वार
स्यस्तलभते न तस्यैकदेशोक्तित्वस्य तयाषिवक्रयनात् तर्हि किमर्थ सोऽप्येउयोदित्व इति वेत् लौकिकानुभवविरोधात्
फलाभावाद्धरीणामित्यादौ नुटः स्थप्तेन नान्तस्य पदत्वेन पदान्तस्येति णत्वानिषेधप्रसक्त्यादोषबाहुल्याच्च सिद्धान्तासंग
तिरिति नन्वेवमपि भाष्यासंगतिः पादिति सूत्रे पाइति विशिष्टरूपादानेनापस्थितोऽर्थस्य विशेषतयान्वयसंभवेना
र्थवतः पाशब्दस्यादेशविधानेनागमभिव्याहारविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वेन निर्दिश्यमानयारूपात्यार्थवत्वाभावादिति चेत्राअ १

देशेविध्यावेशाधिकारस्तेनार्थवत्वाशङ्कांतेयदेरोनदवयवस्यनिर्दिश्यमानस्यादेशास्युरित्यर्थस्तेनयदागमेतिन्यायेनप्रकृते
र्थवत्वाकर्मणः शेषत्वविवक्षितेत्यर्थः इति स्थितमिति शेषत्वविवक्षायांवारितायांचेनकर्मसंज्ञावाधकत्वतायोगोत्र
हविः संप्रदानेइति व्याख्येयमिति षष्ठ्यपवादत्वाच्छेषत्वविवक्षाकर्तृमशक्यत्यभिमानः अमर्षइति वाक्तत्वादि
विकारान्तमयः प्रकृत्यैकोपइत्यर्थः अनहनशब्दः अयोऽश्मनितेदंततमपिवपदेशिवद्भावेवतरस्यैवस्तेनतदवयवषा
ष्ठ्येनिर्दिश्यमानत्वात्तेरितिभाष्याशयः स्थानषष्ठीतिदेशादिति एवंचशब्दानित्यत्ववारणायपठितवाक्यस्यलक्ष
णयासमुदायादेशपरत्वेपिनसमुदायार्थलोभोऽस्तवः परास्मिन्नित्यादेनोसंगतिरितिबाध्येनतुस्थानिवत्त्वेनानुमानि
कस्थान्यादेशग्रहणमिस्तुकिंस्त्वत्कथमिहोच्यतेतस्यस्थानिवत्त्वेग्रहणेननदोषः इत्यादेशग्रहणसामर्थ्यादिति
वेत्समेप्रकृतेपीतिचेन्न हनोवधेतिसूत्रेवदेहस्येतिषष्ठीनिर्देशमात्राध्यायीवौयिवैयर्थ्यस्थान्यादेशभावसत्वेपिश्रोत
स्थान्योदेशभावोयशब्दानित्यत्वानुपपत्त्याकल्प्यमानसमुदायादेशग्रहणेपिमेवमदर्शनामितिवोध्यानन्वेवमदस्था
दित्यादावपि यदागमाइतिन्यायेनोद्दिश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण्यावच्छ्यमात्रतिदिश्यतेतोतात्रस्थानत्वमनुपपन्न
मत्रवेदभाष्यमपिमानं श्रुतिस्यइत्यादिभाष्योदाहरणाद्व्याहन्तनिर्दिश्यमानपदेस्त्रार्थद्वयमित्याह अवयवनिरूपित
मेवेति यचयतिस्यइत्यत्रोत्यबाधेत्यसदेशस्येत्येवमिथ्ये तत्रेतशाच्वयानेवत्तायकेवसजीनीयाविषयत्वादनुव्यवधा

ॐ ८

४

ते अनयथवहेसभिरोसीत्यादौ न दोषस्तथाप्यविभूयमित्यादौ विधेयाद्यविदर्षीत्यादौ च द्वितीयार्थस्य फलं बोध्यं निरूपि
तस्य तृतीयार्थवत्वादाह स्वानरूपितसंबंधेनेति सचयपि निर्वत्यनिवर्तकभावसंबंधः यथोक्तोयएवोत्या
दौ तत्रैकविनिवर्तकैयएप्रसंगो सत्तीत्यर्थः सचार्यातसंबंधेति बोध्यं जातिपक्षेदोषाभावादिति नन्विदमयुक्तम
जातेः स्वतो निदिश्यमानत्वाभावेन व्यक्तेरुच्चारणस्यावच्छेदकत्वेनोक्तनिर्दिश्यमानत्वस्याभावादिति चेन्न अस्यायं
भावः निर्दिश्यमानत्वेनोच्चार्यमाणसजातीयत्वे वद्यमाणहयवरट्सूत्रस्थभाष्यविरोधात् नाप्युच्चार्यमाणपद
बोध्यत्वे उच्चार्यमाणस्वाध्यायबोध्यत्वस्यागमविशिष्टेसमवेनादस्वादपि वदित्याद्युदाहरणपरभाष्यविरोधात् येना
विधिरिति शास्त्रप्रामाण्येन विशेषणस्य तदंतबोध्यत्वेनोच्चार्यमाणविसर्जनीयपदंबोध्यत्वस्य तेदंते सत्वेनोक्तभाष्य
विरोधापत्तेश्च तस्मादेतच्छास्त्रीयसंकेतग्राहकामहकारेणोच्चार्यमाणपदबोध्यत्वं तदिति वाच्यं अस्तिवोदस्त्वादपि
वदित्यत्राद्येनोटकित्वाविविशास्त्रसहकारः सुपदश्यत्रयेनविधिरिति सहकारश्च विसर्जनीयस्य सश्यत्रनयेना
विधिरित्येतत्सहकारेपि विंडद्वयस्य तदभावात् यद्यपि स्वंरूपमिति संकेतग्राहकत्वेनेनच्छास्त्रीयश्यत्रयपत्र त
थापि भाष्यतस्य प्रत्याख्यानात् सत्वेपि तस्य तदतिरिक्तविशेषणत्वेनादोषाच्च ईदृशनिर्दिश्यमानत्वग्रहणत्वोष्यसिम
तयव अस्यध्वाव्यक्तिपक्षेशंकाया जातिपक्षेण समानासंगतिः तत्रजाते निर्द्धर्दिश्यमानत्वेनस्यसुत्वाव्यक्तिपक्षाच्च ८

एतस्मिन्नगृहीतापादशावक्लीनां निर्दिश्यमानत्वसंभवात्‌ ज्ञापकाश्रयणमसंगतिश्च अत एव टिङ्‌टीङोङित्वेवस्पष्टार्थ
मिति वक्ष्यमाणग्रन्थासंगतिः अमध्यान्तदोः समाविति यत्र च्छृत तत्यदादीनामित्यस्यैव तेद्वियावच्छृत्तोगस्येत्यस्यसंभवा
दित्यादेशतायतस्याव श्यकत्वेन नदसंगतिः ममच्च्ग्रमस्यैतच्छास्त्रीयसंकिति तिमनन्तदेतस्य वतथात्वेनतत्संगतिः
स्यैव नन्वेवमपि पूर्वापरविरोधः इयङुवङोर्ङित्व धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादित्यादेशत्वायेत्यनेन थानोरप्येतच्छा
स्त्रसंकेतत्वत्वादिति चेत्‌ ग्रन्थकृताप्यस्याभिप्रायकत्वात्‌॥ तथाहि धातोरादिः धात्वादिर्थानुदादिर्येषामित्यङ्गणसंवि
ज्ञानोबहुव्रीहिश्च धात्वादिश्च धात्वादीच धात्वादयस्तेषामपि षष्ठीतत्पुरुषवहुव्रीहिनाभेकशेषेण सूत्रस्थेणनिर्दि
श्यमानत्वादित्यादेशलाघवेन श्यायात्‌ अत एव अनेनत्समितिनिम्नविधानस्य यदागमन्याय्यानित्यत्व ज्ञापकत्वे संगच्छते
अन्यथा यदागमा इति लब्धस्योक्तरूपनिर्दिश्यमानत्वाभावेन तदसंगतिः अत एव येन विधिरिति सूत्रभाष्ये प्रत्ययग्रहण
चापंचम्या इत्यस्य ह्रषतीर्णं इत्युह्वणे संगच्छते इति दिक्‌ अनया परिभाषिति येन विधिरित्यस्यैव यदागमा इत्यस्यापि
संज्ञानबोधकत्वेनोक्तरूपनिर्दिश्यमानत्वं तयोर्नास्तीति भावः लोकेनाप्यगपिस्यसंज्ञासंज्ञिभावस्यैव बोधनात्‌ नचैतः
च्छास्त्रीयसंकेताभावात्तस्यतत्त्वसंभवमिति वाच्यं आधेनौटटिनाविन्यादिसंज्ञासंज्ञिभावस्यैवलाभात्‌ अत एव अकार
स्यगुणश्चत्ती आराद्वेति संगच्छते अतिदेशस्य तत्त्वाभावेन तन्नद्योतितस्य निर्दिश्यमानत्वमेव अत एवोक्तेतिस्मण

उ॰ ५ मिति भाष्यासंगतिर्लिंगविशिष्टपरिभाषायामतिदेशतेन तद्बोधितस्यापि निर्दिश्यमानत्वमेव अत एव सखीमत्यपथीत्यादौ
विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति परिभाष्योदाहरणत्वं संगच्छते अत एव महती प्रियायस्येति बहुव्रीहौ लिंगविशिष्टपरिभा
9 षया महत इत्यात्वमाशंक्यानित्यत्वेन समाहितं भाष्ये नचैवं तदोः सप्तमी विहितत्र भाष्यभाष्यशेखरयोरसंगतिः तत्र हितेति वि
तिनोक्तेरनेष इत्यादौ तस्याप्याप्यतेरित्युक्तेः अतिसृ इत्यादौ तद्वारणाय तत्र परिभाषाग्रहणे तेरावश्यकत्वाय यदागमा इति बो
धितस्थानिवत्वस्याप्यनया बाधादिति वेन्न विरोधाभावात् निर्दिश्यमानत्वदायवयवस्य सत्त्वेन दोषाभावात् उदस्थादि
त्यत्र तत् निर्दिश्यमानस्यादः परत्वाभावेन ततः परस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेन विरोधः स्पष्ट एवेति बोध्यं एवं च तन्मध्यप
तितन्यायेन बोधितस्थानित्वस्यापि नेयं बाधिका तस्य स्थानिवद्भाववत्स्पत्वात् न च यदागमा इत्यनेनास्थानित्वुध्याकार्य
जननादिति स्याभयत्र विशिष्टत्वेन कथमेवमिति वाच्यं कादेशः स्वल्पवदेवकत्वः साकक्वार्थः अस्मूववनं साकचका
र्थमित्यादिभाष्यादस्यातिदेशत्वलाभात् यदागमा इति न्यदस्थादिति निर्दिश्यमानस्योदाहरणदानात् संज्ञाबोधकइ
तिलाभेन तयोर्भेदस्य स्पष्टत्वात् अत एव जयार इति सूत्रे शेखरः संगच्छते न चोक्तभाष्यादव्ययसर्वनाम्नामित्यकाज्विध
यो निर्दिश्यमानस्येत्यस्या ग्रहण्निरेवास्तु अत एव किमः क इति शेखरोपपादितमभिन्नकीत्यत्र भाष्यविरोधेनेनिकच्च
न्याय सिद्धोक्तभाष्याभ्यामेतभ्राष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् अकविकृतेषितं न प्राप्नोतीति भाष्यस्य तन्मध्यपतितन्यायेन कि

विशिष्टस्यापितैः कृतः अवर्णान्तप्राग्रोनीत्याशयमजानता परेणाक्षिप्तमिति समाधानमेकदेशिवाक्तमेव भाष्ये अथवा
हकारस्यैतदर्शात्किजेनेकारेणानिर्देशः इत्युक्ताशयेन समाधानेकृते नत्वनुपशेवरस्तेकस्यलुम्प इति सूत्रे कैयटान्तरोयेनेति
बाध्यं एतेनाकृज्विषयेनायन्याय इति प्रतीकमादाय किमः कादेशे कर्तव्ये इति शेष इति वदतः परास्ताः उक्तं भाष्य
विरोधात् मर्यादीतस्य किंयवकाभ्यामावकाभ्यामिति प्रक्रियाविरोधात् एतेनाकृज्विषयेनायंन्यायः स्थानिवद्भा
वेनेवतन्मध्यपातितेन्यायेनापितद्बुध्येवकार्यजननादिति वक्ष्यमाणग्रंथोपीहव्याख्यात इति वदतः परास्ताः उक्तं भा
ष्यविरोधात् मर्यादीतस्य किंत्वनावकाभ्यामवकाभ्यामिति प्रक्रियाविरोधात् एतेनायंन्यायः स्थानिवद्भावेमेलेने
वतन्मध्यपतितन्यायेनापि मेंद्वेध्येवकार्यजननात् इति वक्ष्यमाणग्रंथोपीह इत्यलं विरोधाभावादिति रान्नःकवेः
त्यादौ निर्दिश्यमानोपि मेंद्वेध्येवकार्यजननात् इति वदत्स्याराजन्प्रात्रानस्य कादेशो भवतीत्यादिना समावेशस्येम
वादिति भावः यद्यपि सत्यपि संभवे बाधते भवतीति भाष्यन्यायेऽ विरोधोपि बाधसंभवस्तथाप्यबाधेनापपत्तौ बा
धो न न्याय इति भावः एतादेः परस्येति स्यपद इति भाष्योदाहरणादनेकाल्शित्विषयेऽ स्याश्रावितार्थेन परत्वाद
भावाबाध इति भावः नाधीति निर्दिश्यमानस्यैत्यनदर्थं इतेनवाकार्यबोधात्सर्वं प्रहृत्यान्तरंगत्वंतस्य एतयोर्लुक्त्वा
नेषष्ठीनिर्णयोन्तरंगप्रहृत्याबहिरंगत्वमितिभावः कैयट इति प्रत्याहृविबीजंतत्निविषयत्वाभावः हरिणामित्यादौ

दीर्घस्यांतादशात्वापालोपस्येनिवारतार्थंनामीत्यादावचरत्वस्य संकेतेनवत्वाभावात् अंतरंगप्रवत्वातबंबहिरंगप्रवृत्तौवाधका
ऊं. भावाश्च अकज्विषयेइति अत्रयद्वक्तव्यंतत्प्रागेवोक्तं नमपूर्वग्रहणमेवेतितन्वेनेकविधांतर्याभावेपिस्थानकृतांतर्यस्यसत्वे
१० ततत्रैवातिदेशायतल्लाभार्थमेवमपूर्वग्रहणं नतेवास्मनाननतिरिक्तस्थानित्वं तेनहरीणामित्यादौयदेतौन लाकृतिरित्यादौव
कारोयणेनेतिचेन्न तदभावेहिअंतरइतिसूत्रेस्थानेयग्रहणं नेहत्याप्रसंगोसदृशोभवतीत्यर्थेस्यपत्रेस्थानइत्युत्तरसूत्रसाम
10 र्थ्यादेवातिशायतल्लाभेतमपूर्वग्रहणस्योक्तार्थतात्पर्यकत्वसत्वात् नेतानेकविधांतर्यलाभेप्रसंगोस्थानेनेवांतरतमोभवति
सतिसंभवेइत्यर्थेजातेतमपूर्वग्रहणस्यातिशायतल्लाभार्थत्वमित्यन्यदितिबोध्यं समानवर्णेयणादादीनांतेइति तेनवर्णश
ह्रस्वपदोद्देशोनेतिभावः यद्यपिवर्णपादशाह्वयोः पर्यायतयास्थान्यादेशत्वसत्वेपिनदोषस्तथापियदंत्रिश्वर्णेभ्यः हि
यामितिकोशेनवर्णशह्रस्वन्ध्वसकत्वलाभेननस्थानेतन्समानार्थकपदादेशेणसिपदीत्यस्यापचरित्यत्रविचारः नन्वप
पत्रेतिसूत्रस्यनस्थान्यादेशविधायकत्वंकिंतुववस्थार्थत्वं किंवस्थानेंतरतमइतिसमस्पंतपोठस्यभाष्येदूषिततेनविस
दृशानेशानिहतिमात्रार्थकत्वेपितादृशस्थानिनिहृत्यर्थकत्वाभावेतनदमदाहरणंयुक्तमित्यस्वरसादाह तृज्वत्क्रोष्टुरिति
चेति नन्वेवमपिति अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयासर्वथान्वर्थकस्यवारणेयोत्यर्थः अमहान्महान्भूतः महास्तुतः अंतस्या
र्थ्यादिच्विडाच्चेत्यनेनगतित्वात्कुगतिप्रादयइतिसमासः गौणार्थबोधकत्वेनशह्रस्यापितत्वबोध्यं संज्ञादीन्यत्रकर्मणा १०

नञोपसर्गेऽत्यङ्ग्यानिनानुकरणापरिग्रहः यद्वा ऽसंज्ञाऽऽदिः प्रथमो बोधकस्य संज्ञीत्यर्थः अत्रपदेऽपि स्वनुकरणस
मस्त्वको बोध्यः महान्तौ बाहू यस्य महाबाहुरित्यत्रान्यो योपसर्जनत्वरूपगौणत्वस्याग्रहणमावश्यके अतएव समानाधि
करणे तत्र पदग्रान्तविधाने सार्थकमुपसर्जनप्रतिषेधस्य एवं चैवं प्रयोजनं तेनासाधारणपदकार्यस्येति निषेधाय यदि किं
चेति यत्र पदोद्देश्यककार्येण कार्यमिति नन्व आन्महद् इत्यत्रोत्तरपदाधिकारेण सर्वपदादेशाय यथाकथंचित्तस्य ते
पि राजश्वशुरादितिविधौ सर्वतात पितइत्यस्य सत्वेपि राजश्वश्रादितिविधौ सर्वनाम तद्धितइत्यस्य सत्वेपि समते
यकालसन्नेष्विति ज्ञापकोदयेत्समानः प्रातिपदिकात्प्रत्ययः पुरस्तात् एवं च गर्गादिभ्य इत्यादौ लक्षणेत्यर्थमते
नतद्धितानापदादेश्यकत्वभावेप्याश्रुविरित्यादौ यदापत्तेः गोत्रवदित्यत्रप्रयुक्तत्वापत्तेश्च नापिपदसंपत्तिश्चाश्रुवि
वित्यादावतः इत्रोनापत्तेः तद्भवतीत्यत्रात्वापत्तेश्च तस्मात् स्वल्पतः पदव्यपदेशराहित्यानिमित्तकत्वं तत्त्वं तद्धितविधौ
प्रातिपदिकस्यादेश्यत्वेपि वस्तुतः पदव्यपदेशराहित्यनिमित्तकत्वमस्त्वात् नैवं प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्यापि पदकार्य
त्वापत्तिस्तथा च तद्भवतीत्यत्र त्वादेशेन स्यादिति वाच्यं उत्तापदेशानिमित्तकत्वेपि च प्रत्ययादौ वस्तुपदव्यपदेशराहित्यना
निमित्तकत्वाभावात् अत एव तद्वयोपादाने तद्भवतीत्यादौ द्विप्रत्यये स्यादिष्विति पदत्वसत्वेपि सर्वत्र तत्त्वाभावात् स
मिङंतत्वमिह पदत्वे विवक्षितं तेन तत्र यस्या प्रयोगेणेत्यादिना ग्रथकेन यथ्वनिते यदिति राजश्वभ्रादित्यादौ उपजनिष

ॐ
११

माणानिमित्तोपाध्यवादः उपसंजातनिमित्तत्वप्रसंगो बाध्यत इतिन्यायेनप्रकल्प्येवेतिन्यायेनभाविसंज्ञेनपदत्वबाधइत्युच्यते
तदापद्व्यपदेशइतिविहायसत्त्वेतव्यपदेशइतिपाठोबोध्यः उपात्तमित्यादिति एतेनविशेषणत्रयसत्त्वेदमेवकत्व
मितिध्वनितं तथाहियदुपात्तमत्रइतिननहिभिन्नरूपंयद्विभिन्नरूपंप्रातिपदिकादितिनतद्विशिष्यार्थोपस्थापकं यच्च
शिष्यार्थोपस्थापकंसूत्रइतिनतदुपात्तमितिबोध्यं नन्वेवमात्मत्वस्यभाष्यासंगतिस्तत्रहियदेभवदित्यादौप्रकृतत्वेनगौ
णत्वेनपरिहृतं निपातपदस्यतत्रप्रातिपदिकपदत्वमत्राह निपातपदत्वमितिनिपतत्यार्थाद्यातार्थेप्रतिविशेषणीभा
वेतीत्युक्तत्वान्निपातपदस्यचादिशब्दयोगरूढत्वमितिभावः प्रातिपदिकपदत्वस्यरूढत्वमितिवैषम्यंबोध्यं वस्तुत
स्त्वननुगतयुक्तिकानांसंज्ञानांव्यक्तिरेवप्रवृत्तिनिमित्तं डित्यादिषुव्यक्तिरेवनप्रत्ययार्थइतिडित्थरभेदःक्वादिसं
ज्ञानामप्येवंतत्त्व अननुगतानांतासांतच्छब्दः एवंचनिपातसंज्ञायाअननुगतव्यक्तित्वेनव्यक्तिरेवप्रवृत्तिनिमित्तमिति
वादितेनैववादीनामव्याप्तिः प्रातिपदिकपदस्यतुशब्दएवप्रवृत्तिनिमित्तमितिप्रातिपदिकपदत्वेनैकेनावाप
त्तिरितिवितिशुक्तमेवानयोर्वैषम्यं धनितंचेदंकृत्तकस्मान्नभवतीत्यादिनाहडित्थत्वेभाष्येस्यष्टमेवेदंकृत्तकस्तत्रैवि
वरणेऽसंज्ञप्राप्ताशब्दाससरूपंवाप्रत्ययेस्वतलादिभिरित्युक्तस्वननुगतविभाषयालब्धावत्तयाख्यानपरंकैयट
स्तुवितियएव कृत्त्वेत्रेत्यस्यककारोनत्यर्थस्तप्रकृतानामभिप्रायेण तत्रानन्तरत्वमप्यावश्यकप्रसंगे एवंपात्यप्राप्तमित्यादाव ११

पिलक्षणेविनैवानिर्वाहइत्यलं ननुनायंपदकार्यविषयः किंतुविशिष्टरूपादानविषयोऽन्यथागोवाहीकमानयेणदोषादुक्त
हेतोः सत्वेनात्वादिप्रवृत्तावपिगोपाठयेत्यादौपठितक्रियान्वयासंभवात्विभक्तेः प्रागेवगौणत्वप्रतीत्याउक्तहेतोस्तत्राभावेनना
त्वादिस्यान्ममतुविशिष्टोपोपादानाभावान्नदोषइतिकौस्तुभोक्तंयुक्तमितिचेत्तत्राहगोपाठयेत्यादाविति ननुयोषणाय
दयवत्तत्प्रवृत्तावपिवचनेणततः पूर्वमेवप्रतीतिसत्वेनविनिगमनाविरहोऽतआह भाष्यप्रयोगतात्पर्यादेशकरणेनचेतिसांते
तिदीर्घश्रादिशाद्वार्थः क्वचित्तथैवपाठः तदनापत्तिरिति अत्रेत्येसत्यपीते महानभूतइत्येतेषुश्रात्वापत्नापत्तिरित्यर्थः नभ्
वतीत्यत्रपदेसंस्कारपदेपिदोषोबोध्यः एतत्सर्वंवक्तत्वमेवतथावोधयेइत्यभिप्रेत्यवस्तुतस्तुपैवेनेत्याह किंचेति कर्त्
क्रियेऽतिदिष्टाविनिपाठः उभमानक्षियेनेकशेषात्अतएवभाष्येतयेवपाठः गामेयेत्यस्यतद्वाच्यमेवेत्यर्थः भाष्यस्वा
त्वानुकरणमिदं अन्यथागोरिवतिवदेत् एवंचात्रेदेवदत्तेवेतिपाठः भाष्यसंभुग्नेतदर्शनात्सूत्तत्तेनकर्कोतत्वाभावात्
भाष्येपिगामभ्याजस्त्रुकामितिपाठेनतस्यवाक्यान्तत्वाभावाद्वेतिबोध्यं श्लोकइतिअभिव्यक्तपदार्थायेस्ततेआलोकविश्रुताः
शास्त्रार्थस्तेषुकर्तव्योवचनेषुननदाकिंचिति श्लोकइत्यर्थः आरभतेतिकाविकोपपाठः आरभमाणेनेतिपाठस्तस्यात्म
नेपदित्वात् नस्येवमोत्सूत्रस्थभाष्यासंगतिरेवाकरीत्यान्यायस्यपदकार्यविषयत्वलाभेनतथैववक्तव्ये अन्यथासामाना
धिकरणमनुचितं प्रस्तुतविशिष्टरूपोपादानविषयामदुक्तरीत्यैवेदंभाष्यंव्याख्येयमित्याह यागोतइति एवंचतदुक्तविशि

उं०
१२

ष्टरूपोपादानमायकं नेतिभावः तस्मात्स्वेतव्यपदेशावहितानिमित्तके कार्ये पत्रविशिष्टार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं तत्रैवार्थन्या
यइतिसिद्धमितिबोध्यं ननेवमगोमतीगोमतीभूताइति प्रत्ययलोपक्षत्रभाष्यप्रयोगो स्त्रियाः पुंवदित्यस्याप्राप्तिः अमहतीमह
तीसंपन्नाइत्यत्रैव तत्रविशिष्टरूपोपादानाभावात् एवं वास्यन्यायस्याप्रवृत्तिरितिचेत् गोमतीत्यस्यनदीत्यर्थेनाभावितप्रकृते
नादोषात् स्पष्टंचेदं प्रत्ययलोपइत्यत्रविवरणे यद्यपितत्रकैयटेनवातेविकृतेः कर्तृत्वेनकवित्यकृतेः एवंचगोमतीसंपन्नाइत्यत्र
प्रकृतेः कर्तृत्वेनविकृतेः गोमतीत्यस्यभूतेत्यनेनवैयधिकरण्यन्नप्रवृत्ते महद्भूताइत्यत्रतुविकृतेः वान्तृत्वेनास्तिसामानाधिक
रण्यमितिसमाहितंतथापिगोमतीत्यस्यारोपेणगोमतीत्यर्थकत्वेसामानाधिकरण्यस्यसत्त्वादितिविवरणेनदत्तमितिदिक्
मृगपयाः सखेयाताइत्यादावितिहरिणारिद्वेत्र्यैणादिकोऽस्तिः आगमसमभिव्याहारेविशिष्टस्येवार्थवत्त्वनियमेनासोत्रीवत
र्थकत्वमितिभावः नन्वेनेदमुक्तं अवयवेस्यानर्थकत्वेपिविशिष्टस्यतद्ग्रहणात्रानर्थकत्वे नचनिर्दिश्यमानस्येत्यस्यावयवः
षष्ठ्याप्रहत्यानिर्दिश्यमानासेतस्यापघायादीर्घइत्यर्थेनप्रकृतेनिर्दिश्यमानस्यमर्थकपवेतिवाच्यं अपिवादित्यादावनर्थ
केपिबाधादेशाकरणेननिर्दिश्यमानस्यार्थवत्त्वाग्रहणेमानाभावात् स्वमतेडयादीनामव्युत्पन्नत्वात्सखेयानइत्यव्युत्पन्नमे
वेतितन्नवक्तुंशक्यं सृपयाइत्यर्थवत्त्वस्योदाहरणेस्योक्त्वादापतेरितिचेत्रे सखेयातसिद्धस्येतस्मिप्रत्ययेनतेनादोषात्
भाष्यपीदमेवोदाहरणंद्रष्टव्यंयद्यप्यत्रभाष्येदंडीवाग्मीइत्येवोपात्तंतथापितत्तडपलक्षणंतथाचाख्येयं अन्यथासौवेतिदीर्घस्य १२

सत्वेननियमस्यानुपपत्तुक्तत्वेनवचनंदृशेर्गतिः स्पष्टैवेतिदिक् अग्रगादितिपरसूत्र अनेनाहविस्तृविता तद्वीजंतुविभाषेटश्च
त्रार्थवतएववषीधमः संभवेनानर्थकस्येत्यगादित्यस्यानर्थकत्वेहूपे तत्रहिषटइतिनषाधमोविशेषणमसंभवात् द्वितोऽव
यवत्वेनविशिष्टेतत्संवेपितद्ग्रहितेततत्ताभावेनतत्स्वस्पडहयपादनात् किंतुयकारविशेषणंयेननाव्यवधानेनुन्यायेनषीशाह्
व्यवधानेऽसत्यपिभवतिवचनसामर्थ्यात् इणःषीध्यंइठततःपरस्यतत्संबोपिधकारद्धोभवतीतितदर्थः एवंवतग्राह्य
र्थवतएवसंभवेनाग्रहणंतस्याकार्थबोधकत्वेगुरुमेव परेत्वर्थवद्ग्रहणेइत्यस्याननानित्यत्वबोधनेपिअनिनास्मि
न्नित्यस्यनतन्मूलकत्वेभाष्येवचनरूपेणतस्यपाठात् स्पष्टावोयमर्थः विभाषेटइतिसूत्रेशास्त्रेइतिबोध्यं अस्यानित्यत्वः
मूलकत्ववदतस्तत्वाविभाषेटश्चयत्रानर्थकस्यैवतस्यसंभवेनाद्यापितथाभ्रमःस्यादितिकर्त्तव्यंतयागोदितिममनुनाव
श्यकंवदितव्यं तावन्मात्राशेषस्वरितत्वप्रतिज्ञाबललभ्यमिति अनेनोभयत्रयत्तद्वीजमितिसूचितं यद्यपिशङ्काषि
कारार्थापिकारादेवात्तयोर्बीजमितिकैयटेनोक्तं तथापिहिपदात्तिरितिसूत्रेभाष्येकथंपुनरेकेयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोनु
वर्ततेएकदेशोनेत्युक्तं एकयोगनिर्दिष्टानामप्युपादानामप्युपदेशः ननुनासिकइत्येपिदित्यनोऽनुहत्तिदर्शनेनार्थवदधात्
रित्यतोऽर्थवत्पदानुहत्तिदर्शनेनचययाश्रुतभाष्यग्रन्थानुपपत्तासमासनिर्दिष्टानामित्येवनदर्थोवाच्यः ननुपरस्य
राज्ञितानामिति समासेहिहत्तिस्वभावाद्राजपुरुषइत्यतद्धटकराजपुरुषयोरपिराजसंबंधपुरुषइत्यर्थेशक्तिरिति

डो॰
१२
13

निर्वाहोऽवयववाभेकदेशनोमग्रहणमित्युदबोधः एवंचपोकमलेत्येतदनुदकमलपदस्यपाकमलार्थरहितस्यकथ·
मनुवृत्तिरर्थाधिकारादितिप्रश्नः शास्त्राधिकाराश्रयणेनसमाधिः एकत्रार्थैएकोपस्थितिरूपोयोगःभुज्यमानेसंबंधेयत्र
दतेननिर्दिष्टानामध्येएकदेशोऽर्थरहितोऽप्यनुवर्ततेशास्त्राधिकाराश्रयणादित्यन्तरार्थः समुदायाभिदायिदेहृति·
दिष्टयोरितितत्प्रकानामभिप्रायेणसर्वपदभाष्यव्याख्यानपरवाक्यमितिलभ्यतेतथापिनेदंयुक्तं श्रोतोम् शमोरितिसूत्रेः
चिनवमित्यत्रातवयहृतयेवास्यप्यगिवशालेदित्यतः सपीम्यनुवर्त्यवानुवृत्तिरुक्तन्यायेनाशाकालगुतरपदेइतिदृष्टांतेनवार
णपरभाष्यासंगतेनहिदृष्टांतेदार्ष्टांतिकेवासमासनिर्देशोऽस्तीतियनत्वडक्तिः समीचीनाभवेत् तस्मान्यायस्यमडक्त
एवप्रहृतौनिहतौबीजे एकसंबंधान्वितापरसंबंधान्वितमित्येवार्थैः अतएववाल्लगुत्तरपदेउत्पस्यावतरणेलत्व :
अतएवपूर्वेलोकदृष्टांतोल्लेखस्यसंगच्छतेइत्यले ज्यादादीयइति ननुनेदपिज्ञापकंज्ञापितेपिचारितार्थ्याभावात्
ईकारस्याकारेवहोलोपइत्यनुवृत्त्यापीकारस्यनिवृत्तावकारस्यविधानसामर्थ्यादेवपररूपंवापितादीर्घोभवि·
ष्यतीतिचेन्न अगहृतपरिभाषायाः सिद्धातेसेननाकत्स्यार्वेतिदीर्घवृत्त्याकारस्यचारितार्थ्येनापवादत्वेनदीर्घंबा
धित्वापररूपायतेरित्याशयात् १२ ननुचारितार्थ्याभावादज्ञापकमिदं अर्थमात्रिकस्यव्यंजनस्यषत्सदृशस्यानेक
मात्रिकोकारेपिदीर्घप्राप्तेः नचत्र्यैतिसूत्रेवग्रहणकरणलाघवेनवकोरित्यत्राकितीत्यननुवृत्तौपुष्पामिसादावु १२

ठिहस्वग्रहणार्थं तद्वारितार्थं नित्यत्वात्पूर्वं दिवउत्वं तन्न ग्रोगतत्वात्पूर्वं तत्सैव प्राप्तेरिति वाच्यं प्रतिपदोक्तविधित्वेन शीघ्रोपस्
स्थितत्वादिवइत्येव स्यादिति चेन्न ऊठ्यपि वकारे तत्पाठनोभयोस्समत्वादिष्टायात् यत्तद्वयसाधारणमपि तत्सीत्याह
ऋत उदितीति नवत्तरपरत्वेद्ग्लोपइति दीर्घबाधनार्थमिति वाच्यं सम्प्रत्ववाजिताबाणज्वलिताइव पत्रगाः नैऋतो
ह्योरस्य मासेन साविन्तरप्रमयोर्यथेति रामायणप्रयोगविरोधात् उरण्रपरइति सूत्रेऽऽ एरयहणाभावेऽरपरइति भा
ष्यविरोधाच्च स्यहेवेदन्तत्वेव शोवरो धर्मिग्राहकमानादादेशविषयेइयं तन्नसम्नाशोस्तइति तन्नादिष्पइत्यादौ न
दोषः यद्यपि दीर्घग्रहणार्थस्याभिधायमनेनास्ति सिद्धानामेव शाहानामन्वाख्यानमित्यणदिसूत्रस्थभाष्यात्तदोषस्त
थापि लक्षणैकचक्षुष्कानस्मदीन् प्रति प्रहतं शास्त्रमिति बोध्यं नन्वेवमूडुपधायागोहइति सूत्रे दीर्घनिर्देशोव्य
र्थः उडुपधायागोहइत्यनेनैवेष्टसिद्धेरिति चेन्न दाषोणवित्यत्रानुहमावोन्तरतम्याह्रषेपतीत्यत्र हिमात्रसिद्धये दोष
इति विकृतनिर्देशस्य कर्तव्यतापत्तेस्तन्मत्याख्यानपरभाष्यासंगतेश्च नचर्डुपेइत्युक्तावपि गुणोहिमात्रसिद्धोह्लकन्ते
व्यताइति वाच्यं तक्रकौडिन्यन्यायेनतउतरेवारितार्थ्येनोत्तेन गुणबाधापत्त्योऽडषतीत्स निष्पप्तेः नचवैयर्थ्यं गुण
बाधेनेनकृतार्थत्वात् नचतावन्मात्रप्रयोजनमेतेनथातल्लोपइत्यनेनतरपाठेनैवसिद्धोइहकरणं व्यर्थमेवेति वाच्यं
लाघवाभावात् पाठस्याशेकर्वीनेकान्यायेनापिवारितार्थ्यात्त्व ममतउदित्यत्रहृतौह्लानैन्तरतमइत्यसपा

प्यमाणानामनेनरव्यावर्तकत्वेनाग्रहणेनदोषोनापिभाष्यासंगतिरितिबोध्यं एतेनउऊऋइतिह्रस्वदीर्घप्रश्लेषेणगोह
ॐ · इतिविकृतनिर्देशाज्जादोषापत्तेः उपधाग्रहणानुवृत्त्यर्थमिहपाठस्यावश्यकत्वाच्च प्रत्याख्यानेनविरुद्धेयमित्यपास्तं
१४ ऊउपधायागुहइत्युक्तौउक्तन्यायेनगुणबाधनतापत्तौग्रहयतीत्यादिनिषेधापत्तेश्च नचक्ङितिविषयेक्ङितिचेतिगुणनि
षेधेनतत्रचारितार्थ्यंनोक्तन्यायाग्रहणेनापरिनिष्ठितगुणेऽइष्टसिद्धिरितिवाच्यं निषेधेनापितत्त्वाभिधानस्यतानवायात् अतएव
वसंबुद्धौनलोपनिषेधेनसनस्यचारितार्थ्येपिअप्रवादोऽयंनेलोपंबाधितेइतिभाष्यसंगतिः किंचउत्तरसूत्रेपितन्त्रत्वा
ख्यानस्याविकीर्षतत्वेनतदर्थंपठोत्तरस्यावश्यकत्वापत्तेः प्रश्लेषेणस्वरितत्वबलादत्रहृतिग्रामर्थ्यात्सामर्थ्याच्चेष्टसि
द्धिः यद्यपिहल्लोकारणोपिभाष्यमानोप्युकारः सवर्णान्गृह्णातीत्यनेनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीतिउदुपधायागोहइत्यत्रविव
णेउक्तंतथापितदुक्तयुक्त्या ऽ स्वरसप्रश्लेषसत्त्वतदर्थमाऊदित्युक्तमितिबोध्यं एतेनेणिनत्वणत्वास्थानप्रकारस्त
प्रयोजनाभावेनमदस्तोमरित्यत्रऊऽइतिदीर्घपाठइत्युक्तंप्रागित्यलं ६ गवेहितमिति वाक्येऽवसमासेपिकृतेनेतिभावः
नलभतेतिनिषेधस्तुन प्रत्ययलक्षणप्रत्ययनिमित्तांगसंज्ञादेशकविधावेवनत्वमहत्वेऽनंगीकारात् स्थानिवत्सूत्रेणसिद्धेः
लिव्यर्थमिदमितिअन्तणेडित्यादौआशीरित्यादौवतृणाहन्नृम्‌णासङ्कदङ्‌हलोरितिवक्ष्यतिसूत्रेहेत्वासादइत्यत्रसोमे
नसीक्षलोमोपस्लीतिस्वरोऽतसेनस्यचेतिदीर्घोनभवति मेनमाहवर्योदत्तसाहवर्याच्चश्रूयमाणसंतसैवअग्रहपपव ६

तोभयत्रग्रहणात् तलक्षणमित्यवसिद्धेप्रत्ययलक्षणोग्रहणंप्रत्ययनिमित्तकमेवेत्यर्थमितिद्रष्टव्यं तेनप्रत्य॰यस्येनरावि॰
शेषणेनेपिगोहितमित्यादावपादिन नचास्मेद्धोहस्वस्यगुणस्त्रिचतरोवित्यादिविधौप्रत्ययलक्षणेनास्तत्वनिष्ठापत्तेः
तस्मादितीतरविशेषत्वमित्यस्यसमानाधिकरणविशेषणत्वमित्यर्थोवाच्यः एवंचप्रकृतेवत्यमस्यैवत्याङ्गः वस्तुतोवा॰
र्तिकमतेऽविशिष्टमेवप्रत्ययलक्षणस्त्रारंभोयत्रतस्थानिवत्वेनैवद्ध्रसिद्धिस्तत्रास्याप्रवृत्तेः फलाभावात् एवंचम ःर्थं
र्वनामस्थानइत्यादावस्याप्रवृत्तावपितत्वभावेनसमानाधिकरणत्वादेरन्वयायोगादस्याप्रसिद्धं तसंस्कृताः सर्वस्म
पीत्यादावगत्यावदर्थ्यंयत्नोतवस्यकर्तव्यतापत्तेश्चेतिदिक् १५ देवदत्तोश्वकीर्षतीत्यादावपि आदिनादेवदत्तागार्ग्येइ
त्यत्रप्राप्तप्रातिपदिकात्वपरिग्रहोबोध्यः ननुविशेष्यस्त्रियानाकथ्यतेनसिद्धोऽतआह सत्वेति ननुनित्येस्त्रमासेऽन्य
तरपदग्रहणेनविशेष्यांतरसत्वेपितत्साकारेणेतदेवमेवनारचेत्यादौनदोषइतिचेदो उक्तेतरमितिचेत् अयंभावः
विशेष्यांतरासत्वेइत्यस्यापस्थितत्वादौतस्यस्त्रीप्रत्ययेचेतिनिषेधेनासत्वेइत्यर्थः तेनातिराजकुमारीरित्येतद्विषयेके॰
गोस्त्रियाविरितिसूत्रेतदादिनियमभावेपितदंतविधौहस्वसिद्धिस्तत्रोपसर्जनस्येतितत्रविशेष्यो गोशब्देपितदायत्तोऽप्रति
ष्ठगौरित्यादौतदापत्तेः यद्यपितदादेरित्युपस्थितत्वादौतस्यस्वविशेष्यमादायतदंतविधिरत्यत्रतच्छब्दस्वरूपमितिवक्तुं
युक्तं तथापितदादौतस्याधिकारात्ववरोधेनप्रत्ययविधानार्थविरूपस्यैवग्रहणेनवनोरचेत्यादौतेनसामानाधिकरणाभावा

ॐ
१५
15

तु प्राहुस्तद्रूपंविशेष्यमादायैववर्दंतविधेरावश्यकत्वादित्याशयात् अतएवहलङ्यान्त्यादेशाद्धस्तेबहुश्रेयसीत्यादौलोपाः

यङ्याप्याम्नुपस्थिततदादीत्यन्वयमभ्युपेत्यप्राहुर्यंविशेष्यमावादायतदंतत्वंसंसाध्यहृतिसीतेयेतत्सदादीत्येतद्धलेनाद्वि

तीयः समाधितः अतएवपेङ्हादित्यत्रशेखरोक्तिः संगच्छते अन्यथाकलेर्नित्यादिसिद्धयेर्व्यधिकरणान्वयसावश्यकत्व

यायकदेशविकृतन्यायेनकतरदित्यादौवेकोतेप्रकृतिसमूहेनाकारांतेवत्तदादित्वस्यापिलाभनचहलोलोयोयत्याप्रावो

करीत्यत्रैवशरणीयतेनतदसंगतिःस्पष्टैव अतएवङ्तरादिप्रतिषेधप्रत्याख्यानपरंभाष्यमपिसाधकमित्याहुः धर्मिग्रहि

कमानात्परिभाषायामपिप्रत्ययप्राग्भावितत्स्यतदादेर्ग्रहणात्रोक्तदोषइत्यन्ये एतेनार्थकपरिभाषयेष्टसिद्धिरितिनिर

स्तं विशिष्टरूपोपादादितिविषयत्वाभावात् नचैवमपिसनाद्यंतायानवहत्यत्रोपस्थिततदादीत्यस्यान्वयानर्हत्वात्

उक्तदोषस्तदवस्थएवेतिवाच्यं क्वचिदुपस्थिततदादीत्यस्यान्वयानर्हत्वात् उक्तदोषस्तदवस्थएवेतिवाच्यं क्वचिदुपस्थितस्य

तदादेर्लक्षणयातदवच्छिन्नपरतेनादोषात् अतएवसुप्तिङन्तमित्यत्रापिनदोषः अन्यथापदसमुदायस्यापिपदत्वापत्तेः

प्राहयतीनदीत्यादेःसमुदायस्यमवनादीमदीतिवाक्यार्थेवर्तमानस्यबहुव्रीह्यापत्तेरितिदिक् यत्रप्रत्ययानिमित्ततेना

श्रीयतइति केणलुङ्लङ्लृङ्ग्व्हस्वतासीरोमपीत्यादौ एवंचहेयतेपरिभाषइतिबोध्यं यद्यपिप्रत्ययग्रहणेयपवस्था

इत्यस्यविशिष्यतयावद्व्यमाणतेनात्रैवतद्याख्यानमयुक्तंतथापिविशेषणाभावस्यापवस्थितत्वेनतत्रतत्रलक्ष्यानुरोधेनैव १५

हसिद्धौ नन्विष्फलमित्यभिधायकत्वेनास्य प्रावामनुरोधित्वात् प्रत्ययैकस्य सर्वस्य चरक्षार्थकत्वेन कत्वेन कृतार्थत्वात्
गार्गादिभ्यो यञित्यादौ पूर्वं यञो विधानाभावात्प्रत्ययत्वाभावेन विहितत्वे पंचम्याः कृतार्थत्वे पुनः प्रवृत्तौ मानाभावेन व्यस्या
विहितत्वप्रत्ययविषयत्वेनोक्ते नन्वेवं प्रत्ययग्रहणे तदादिनियमेऽङ्गनामिकव्याहतिर्न स्नुतस्येति तेनेयन्मात्रमित्यादौ वत्वेनात्वा
पेइतिमात्रवृत्तिसिद्धिः अस्याप्रयामित्यादौ श्रेताभविद्योऽग्रेतिफकसिद्धिरित्यनुपसर्जनादिनित्तत्रविवरणरीत्या समनायतेइ
त्यादौ उपसर्गस्य पृथक्करणेन जातसमासाभावः कल्प्यते एवं नन्वेवं उकारीत्यामनग्रहणस्य न विशिष्टस्येति तत्रत्यशेखरी
त्याववदेवदत्तस्त्रिकर्षतीत्यादावपि व्याहतावपि ईषदर्थस्यत्यापत्त्या उक्तदोषापत्तिः अतएव भाष्ये प्राकारेभ्य इत्यादौ देवदे
त्तो गार्ग्यः परमगार्ग्यायणः इत्यादौ वाधिकव्याहतिः फलमनुक्तमिति चेन्न देवदत्तस्यापत्यमिति विग्रहे ऽवयवे पिपका
र्थीभावो गीकारेण षष्ठ्यन्तात् क्तनसेषट्ठेयमपत्यमित्यर्थे विधीयमानश्चं दत्तशब्दादपि स्यादतः पुरुषश्चत्रावयवस्यात्र
स्वत्वस्य षष्ठ्यन्तत्वेन समासः स्याद्भस्य राजः पुरुषः इत्यादौ समुदायेन व्याहतेरवश्यं वाव्यामी समुदायव्यवहारविषये इय
न्मात्रमित्यादौ तान्निर्देशेन तत्तत्रमितिनन्तत्रदोषः भाष्यं तत्पललक्षणेन यानियमन्यथा समुदायव्याहतिसिद्धाय पिव्याहतेरकर
णेन तत्रत्वेत्र न्यूनतापत्तेः उयोतादयस्तु तत्रत्यकैयटानुरोधेन इति न तद्विरोधः समनायते इत्यत्र उपसर्गस्य पृथक्करणेन जातस
मासाभावकल्पनेपि समुदायविहितत्वेर शक्यत्वात् न तत्र शेखरस्वचिंत्य एव तस्मात्त्र समुदायात्तदनुपत्तिरेव पृथक्करणं

ॐ. १८ णेन बोध्यते इत्यलं उगितश्चेति सूत्रे भाष्ये इति ननु प्रत्ययाप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे वत्वतुतावपि वनोरचेत्यत्र नोगितश्चेत्य-
त्रापि उगिदंनादित्यर्थे निर्गोमतीत्यादौ न दोषः तवनदादीनस्योपाधितौडगित्वातिपदिके तदादिनियमाल्ङीश्नापत्तिरिति
वाच्यं प्रत्ययाप्रत्ययकोटिद्वयस्य सत्वेन तत्र वाक्यभेदेनोगिदंनादिति व्याख्यानेनोगित्वातिपदिके प्राप्त्या दोषादिति चेन्न तर्हि
फलाभावान्नदप्रवृत्तिरिति न्यायात् अत एव संज्ञाविधिष्विति परिभाषा ज्ञापकपरम्परासिद्धा तमिति सूत्रस्थभाष्यसंगतिः अन्यथा प्र
देशेन लोपः प्रतिपन्नात्रस्येत्यादौ नदन्तविधिः सत्वेन प्रत्ययमात्रस्य पदसंज्ञा सत्वेऽपि ज्ञापिज्ञापिकस्यावारितात्वेनासंगतिः त
स्मात् मर्थ्यान्मदेशेन तदभावस्तु न युक्त इति वदयते नलोपविधावपि वाक्यभेदाङ्गीकारेण फलान्न फलाभावस्तु वित्यव एवे
ति बोध्यं यतश्च अवयवः समुदायावयव इति न्यायेन निर्गोमतीत्यादिसिद्धौ प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे पितत्वंहतोस्त्यभाव इति
तेन्न अवयवावयवात्पूर्वं यत्रावयवस्याख्यानेनेत्र वेनेन ग्रहणे बोधनात् नन्वेवं प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे तदग्रहणे तोमना-
येनाइत्यत्रापि प्रतीषिवतीति कस्य शोषेरीकारीत्यासन्नु इति प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेन देवदत्ताश्चिकीर्षतीति पूर्वोक्तोदाहरा
णासंगतिः तत्र हि अभ्यासांतस्यानन्तरेनेति दीर्घो न भवत्यसंगीनातिषिपेयत्यादावुत्तरखंडे सात्यदाघोरिति वारणाय तत्रावे-
व सूत्रमिजेयोयोततः येवैसैव प्रकृतिरायाः आदिग्रहणे चक्रन्नमित्यागतनामदेसत्रिवेशाइत्यर्थके काचोइद इति भाष्येण तत्र
खंडस्यासनः प्रत्ययापिकारस्वत्वाभावेन प्रत्ययत्वाभावात् समं च सरूपतोः स्येवेनिनदंतस्य साधुत्वं भवत्येव सम्यगतस्त्य १८

स्योगावयवस्यानन्स्यान्तनीत्यर्थेनेनमपिफलममित्युक्तं एवं तत्र पूर्वत्रासिद्धमदिते इत्युक्तेः एवं कृते द्वित्वमित्याशयः नव
सन्नङ्नेऽपि त्यत्र लिटि यातोद्वित्वन्तहतेः पूर्वं यातन्नेमत्येव द्वित्वप्रवृत्त्याप्रतीयइत्येव व्याख्यायामेव सनाद्यन्ता इति शास्त्रस्य प्र
वृत्तेः कृपत्यया प्रत्ययग्रहणे भिन्निति वाच्ये एवं सति कृते द्वित्वस्य यातन्नाभावेन ततो लङ्घ्यवन्मतेः षाष्ठद्वित्वद्वित्वकारण
रूपतेन विकाराभावेन लक्ष्यलक्षणस्याति न्यायाप्रवृत्त्या पुनर्यातप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणस्यातो वक्ष्यमाणात् वस्तुनः पूर्वं यात
त्वे यातो द्वित्वस्याति वादिविधेविहितविशेषणेनान्तरंगत्वातिवादि उत्तरसूत्रेन तसमुदायस्य प्रथमेकाचादिसापदत्वेन
द्वित्वप्रवृत्तेः लिटि यातद्वित्यत्र यातग्रहणं निष्टत्तनावत्सामान्यासिकं मिति भाष्योक्तेर्थानो द्वित्वस्यानि वस्यानि द्वित्वशङ्का
न रप्रामिकृ यात्यत संज्ञावाव्यास्त्र प्रवृत्तेश्चेति चेत्रादिवदतो गार्ग्यः परमगार्ग्यायण इत्यादौ वृद्धितनादादि पदादेने
नस्थावितथव १९ प्रत्ययग्रहणेवार्थवत्स्यादिति यद्यपि भाष्ये वदत्तविधिप्रयोजनकथनावसरे प्रत्ययग्रहणं वार्थव
त्स्यादित्येवोक्तं तथापि प्रत्ययग्रहणं चेति पूर्ववाक्येन प्राप्तस्य दत्तविधिरेव प्रत्यासत्त्याः एवं स्यादित्यनेन निषिध्यत इत्यर्थः वि
धौतन्नास्याप्रयोगस्तत्रान्यथा वारणस्य प्रागुक्तत्वाम दतः पर्यवसितार्थमाह परिशिष्यत इति अन्यत इत्यर्थः प्रयो
जनान्तरमाह यथेति नन्ववधितमित्यादौ नन्वेवारणायतत्र वदाभ्यां मिति तस्का विशेषणं निष्टेति लभ्यषकेनेकदे
शान्वयः एवं व यं वस्यं तात्पर प्रत्ययश्रवणाभावेन उक्तदोषस्तदवस्थएवेति चेत्र प्रत्ययानपवेपिप्रत्ययतव्यवहारस्य प्रत्य

उं. यलोप इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणेन तत्रापि तत्वात् अस्त्यपवादे शाप्रत्ययोरिडुपधेत्यादौ लक्षणाप्रयणात्रसात्पदाद्योरिति वक्ष्य
१८ तार्थमिति बोध्यं यद्वाप्युत्पत्तिर्वैचित्र्येण ङ्याभ्यामिति निष्ठायामित्येकशेषेऽपि विशेषणं यदागमपरिभाषायां अनित्यत्वा
दुक्तेर्न दोषः लुप्तविभक्त्यंतत्वकल्पने गौरवं निर्दिश्यमानपरिभाषया तेनात्र निर्वाहः निष्ठापदस्य तत्स्त्रीबन्त्वे सेकेति
तत्वात् यथायथं तस्य विकारेऽस्य सदेशस्यैव सिद्धे तथापि रक्षान्तेनात्र निर्वाहः निष्ठापदस्य तीएवा नित्यादौ दोषस्यादेव
अत एवेत्यादावित्युक्तं न दोष इति नवतदंतग्रहणाभावेपि ङ्याभ्यां परस्याष्टकस्य हलो लोप इत्यर्थेनोपस्थितत्वाद्धयाना
वपि भूततदादौ स्यात द्विषतयाङ्याबंतात दादेरित्यर्थोपत्तौ बहुश्रेयसीत्यादौ त्लोपापत्तेः आदिनाभ्यामुफलीत्यादेः स
ग्रहो बोध्यः एतेन तदंतांशस्य निषेधेपि हलङ्याब्भ्य इत्यत्र न दोष इत्यपास्तं यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते इत्यस्यैवं यत्रा
पीत्यनयैव कौडीकारो बोध्यः न त्रयत्रकेणः स्यपि नेत्यादौ एवमेतामन्निर्व्यात् तयोरेतत्पदमादाय निषेधो बोध्यस्तत्र
प्रमाणमहाद्याह अत एवेति नन्वेवं कुमारीब्राह्मणिरूपेति लौकिकवाक्यमिदं रूपेत्तु कुमारब्राह्मणिरूपेति
कर्मधारये पुंवद्विधानात् यद्वा कुमारीब्राह्मणिरूपायस्या न तर्यामिति बहुव्रीहिस्तत्र जातेश्चेति निषेधान्न पुंवत्त्वं
कुमार्यादिशब्दानां वैकल्पिकजातिकार्यस्य भाष्यादिसंमतत्वात् प्रथमत्यागेर्बीजं तत्र धर्मिग्राहकमानाच्चप्रत्ययस्य तत्र
द्वाप्यधर्मान्तवच्छिन्नवाचकशब्दोपादानं एवैतत्प्रहतिरूपा अत एव राज्ञेः कृतिविभाषेत्यत्रानेन न निषेधः राज्ञस्त १८

दसंभवत्वस्यन भ्रावारक्किवेताभृजादौ तत्संभवात् उपसर्गस्य घञित्यत्रन्तूपसर्गादयञोः संभवान्न निषेधः कुमारघा
त्याणि स्तेरत्यत्रतु हृत्यादिसहचयैर्णेहस्तावात्मीयः संज्ञाविधौ प्रदेशोघहृपेत्यादौ न देतग्रहणं होषतादस्यात् अथ
करणे तृतीयया स" मासः यसंज्ञायां तदंतविधौ प्रदेशोघहृपेत्यादौ प्रत्ययग्रहणाभावान्निषेधे वैयर्थ्यप्रसंगात् अयसंव
यसामान्यषष्ठ्यासमासः संज्ञायाविधौ संनयाकविष्ठावितिनिष्ठेति पूर्वनिपातविधौ निष्ठामात्रस्य पूर्वनिपातापत्तेः न
चकर्मषष्ठ्यासमासेन विधौ निषेधेपवादस्य प्रदेशे तत्सामर्थ्यात्तदभावोस्तीविशेषेवरप्रतिपदविधमेवेतिवाच्यं प्रत्ययग्रह
णेवापेवम्याद्यस्यस्टषतीर्णेद्दोहवृणदान परयेन विधिरिति सूत्रभाष्यविरोधापत्तेः राजेः कतिविभाषेत्यत्रापितदभा
वापत्तेश्च निषेधास्तेप्रदेशेन तदंतविधिह्वयेगौरवपरमब्राह्मणितिरस्यत्रहेरवः श्रोश्रोतिसतेनतस्मिन्विधौ तन्निषेधे प्रदेशाव
देतविधौ गौरब्राह्मणितरेत्यत्रैव श्रोश्रोतीति फलभेदस्य येन विधिरित्यत्र कैयटेनैवोक्तत्वाच्च निष्टेष्यत्रोक्तदोषापत्तेश्च
तत्रत्यपोलवस्य प्रावामत्वसारित्वमेवेतिबोध्यं उत्तरपदाधिकार इति प्रत्यासत्त्या उत्तरपदविशेषणतया आमंतदंतविधेर्व
निषेधिका अतएवमहृपेत्यत्र उत्तरपदादितिप्रपूर्वपदेनआमस्यननिषेधः अन्यथा भाषितपुंस्काघोडीतस्यहस्वइत्यर्थी
पत्तौ यत्तो हृपत्यादौ ह्रस्वान्नापत्तेः इणः शतविडीपिव हृपमेतत् अतएवष्णाडंतइतिहत्रेष्णडंतस्य पूर्वपदस्येत्यर्थसिद्धिः
अन्यथाऽयोगेपताप्तेरासेषाभावेनातिकारीषगंध्यापुत्रइत्यत्रापितदापत्तिः एतेनसर्पिषवत्पादाविवेयोगपयोगपेवप्यंतो

ॐ. स्तरतमादाय प्रत्ययग्रहणे वा पंचम्या इत्यनेनैव सिद्धो विधेयं वर्थैस्तपाल्ते शब्दरूपं विशेष्यमादाय प्राप्तं तदंतस्यैतेनानि
१८ षेधेपि उत्तरपदे इत्यादि विशेष्यप्राप्त तदंतताभावे शात्रेः कर्तीत्यादावपि तदापत्तेश्च अतएव लेखग्रहणस्य ज्ञापकत्वसंग
तिः अन्यथानेन निषेधे लेखशब्दे तदप्राप्तौ विध्यर्थं तत्स्यादिति तदर्हं गतिरिति दिक् १९ नन्वेवं परमकारीषगन्धीपुत्र
18 इत्यत्रैवेति इवशब्दो भिन्नक्रमः एवं प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषास्वीकारे अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रैवात्रापि तत्स्यादित्य
र्थः महदुपसीतरेणुजलमिति वचनात्तत्रापि नैतियावत् यद्वा यथा ऽत्र तमेव वाच्यं इति प्रत्ययग्रहणेन शब्दरूपं विशेष्य
मादाय तदंतविधौ उत्तरपदादित्याः पूर्वपदमपि विशेष्यं तात्पर्यस्य परमकारीषगंधीत्याद्यर्थमावश्यकत्वेन तत्रैवापि स्या
दित्यर्थः ननु विषयसप्तमी तत्स्वीकारे स्त्रीप्रत्यये इत्यस्माप्राप्तमस्त्वनुपसर्जनविषयेन वत्तदादिनियमोऽस्य चरितार्थोऽस्य स्वेतस्यर्थेन ।
द्विषयकवाक्योपप्लववत्वेनानुपसर्ज्जनविषयवाक्यस्य परमकारीषगंधीपुत्र इत्यादौ संप्रसारणार्थतया सार्थक्यो पि उपसर्जने
पत्यष्ठइ तदादि तदंतस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणमित्युपसर्जनविषयवाक्यस्यैवेष्यार्थमेव नादशलत्वाभावात् यद्यपि कारी
षगंध्यापतिः स्वपमिनीयस्येति बहुव्रीहौ तत्संभवस्तथापि परिभाषाया अन्यायमत्येन आश्रयणेन यस्य समन्दायस्य स्त्रीप्रत्य
यांततमानेयवादर्थं प्रत्युपसर्जनस्यैव तदादि नियमागीकारादिति चेन्न प्रतिलदोलक्षणेपप्लववत्समर्वत्र सतेपि विष
निषेधे परमित्यादिना तत्तद्विषयकवाक्योपप्लवाभावबोधनमिवोपसर्जनविषये तदादिनियमो भवति इत्यनेन तत्तद्विषयक १८

वाक्यस्यैवाभावबाधेनातस्मान्मतः प्रामतदादिनियमस्य अनुपसर्जनविषयैर्निषेधमात्रार्थकत्वेपि उपसर्जनविषयो
शेतात्पर्याभावाच्च किंचित्कारीषगंध्याविनापि प्रत्ययस्यैव स्वलोपः तस्याः पतिरिति कारीषगंध्यापतिरित्यत्र तत्संभ-
वोप्यस्तीति प्राहुः नन्वेवं बहुमालेत्यादौ प्राचीनतान्तबहुत्वस्य स्यादिं इत्याप्ग्रहणमावश्यकं तदादिति यमाभावादेवैतत्प्र-
त्याख्यानासंगतिः न स्वचलिंगविशिष्टपरिभाषावसरः ग्रहणरहितस्य बहुमालइत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभा-
वात् ततश्चाप् बहुमालादेवदत्तेत्यादौ एकान्तरत्वेन एकान्तरतापत्तिरिति चेत् सत्यं प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन प्राति-
पदिकस्य हत्वे येन बहुपर्यायोपस्थापकविभक्त्यन्वयकउपायेन तस्यैव ग्रहणात् प्रत्येकमपि पदत्वसत्वेनैकान्तरत्वाभा-
वाच्चादोषादिति स्पष्टं इत्याप् सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति बोध्यम् इयं वा विनिकेवेति केचित्प्रत्यये ग्रहणे यस्मादित्यत्र यविधि-
स्तदादौ इति योगविभागेन यङः डाप् इत्यतो स्त्रीत्यनुवर्त्य शार्ङ्गरवापिकारा अयणादर्थवत्समुदायस्त्रीप्रत्ययेऽनर्थेभ्यः स्त्रिया-
मित्यतः स्त्रायास्येत्यनुवर्तनेन स्त्रीप्रत्ययस्यैव विशेषणात् प्रधानस्त्रियावाचकप्रत्ययग्रहणेन तदादिविधिरित्यर्थादियेल-
भ्यत्याहुः तत्र भाष्यानारूढो विचार्यः यञ्छ्याङ् इति सूत्रे अनुपसर्जनस्येत्यस्यानुवृत्तत्वात्तस्यामर्थ्यान्तदादिनियमाभावः
एवंच ष्यङः तस्यानुपसर्जनत्वाव्यभिचारात् ष्यङ् विशेषणेन तत् अनुपसर्जने यत् ष्यङ् तदन्तस्य संप्रसारणमित्यर्थे
ति कारीषगन्ध्यापुत्रइत्यादौ नेदोषः गोस्त्रियोरित्यत्रापि शब्दरूपे विशेषणेन तत् अनुपसर्जने यत् ष्यङ् तदन्तस्य सम्प्र-

ॐ. १९ 19

सारणमित्यर्थे निकारीषगोयापुत्र इत्यादौ न दोषः गोस्त्रियोरित्यत्रापि शब्दरूपं विशेष्यमादाय लब्धं तदन्तेनोपसर्जनस्य विशे
षणात् स्त्रीप्रत्ययान्तत्वं उपसर्जनेन तदन्तप्रातिपदिकस्यार्थे अतिराजकुमारिरित्यादौ अपि न दोषः अतिकुमारिरित्या
दौ तु व्यपदेशिवद्भावो बोध्यः एवं च प्रयोजनानामन्यथासिद्धत्वेनैषा लक्ष्यसाध्येति चेन्न अतिगोवस्कयणीत्यादौ वस्कय
णीशब्दस्य गुणशब्दत्वाल्लौकिकोपसर्जनत्वेऽपि वदन्तस्य शास्त्रीयोपसर्जनत्वसत्त्वेन ह्रस्वापत्तेः न च तत्र सिद्धान्ते तदन्तद्वये
बाधकाभावेनेष्टापत्तिरिति वाच्यं गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्येऽतिराजकुमारिरित्यत्र ह्रस्वाभावमाशङ्क्योक्तपरिभाषयाक्त
तसमाधेरेतज्ज्ञापकत्वात् अन्यथा परिभाषास्वीकारेऽपि तदङ्कारीत्यादोषस्य परिहरेतत्वेन नन्तदसङ्गतिः स्पष्टैव उपसर्ज
नस्य विशेष्यत्वे गोशब्दाशेत्तदन्तविधौ शोभनो गौः सुगौः न गौः अगौः न स्वजनानां नः स्त्नत्वरूषादित्वाभ्यां समासान्ताः
न परमान्सुगौरगौवपि स्यसुः रित्यादौ च पि तदापत्तेश्च अस्यायेव व्यपदेशिवद्भावग्रहणात् अतिमालचित्रगुरित्यादावव
गतेश्चेत्यले २ नन्वेवं तरपूर्वमपाविति अत्र यद्यपवक्त्व्यांतडुक्तोपरमसुगौपरमागौः शाक् कर्मणि क्तान्त इति य
क्ते वेत्यतः क्ते इति तृतीया कर्मणीत्यतः कर्मणीति चानुवर्तत इति भावः पदात्परत्वाभावेन च ननु कृत्स्नेनेवक्षपीत्य
तः प्राक् पदाधिकार इति स्वयमेव पदादिति सूत्रे स्थापिततेन गतिर्गताविति त्यस्य ततः परत्वेनानुक्तमिति चेन्न हेतो
व शब्दः यतः पदादिति स्थितत्वमतः पदात्परत्वाभाव इत्यर्थः क्वचिद्दीवडुवाक्ये यत्र पदादि स्थित्वेतत्रैव पदात्परत्वाभावस्या ९

नमानात् यत्रपदादित्युक्तंतेनतत्रतत्परत्वमितिनान्यत्रातिप्रसंगइतिभावः एवंचाभ्युदात्तमित्यस्य यदिपदादित्युक्तंतेनतदाने
न्तरग्रहणस्यतत्फलितमितिनतस्यज्ञापकत्वमितिबोध्यं यद्यपिभाष्येनेतरग्रहणंव्यर्थंगतिर्गतावितिवचनादित्युक्तंत
थापितदेकदेशयुक्तिरुक्तयुक्तेः अतएवोग्रभवत्येषापरिभाषाकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणंयदयमनेतरग्रहणं
करोतीत्युपपद्यते नतेनापिकारकाद्युदात्तइतिबोध्यं नन्वेतत्प्रामाण्यात्तदनधिकारएवास्तु एवंचानाभ्युदात्तमित्य·
नेतरग्रहणस्यफलेज्ञापकपरभाष्यंतत्कथासंयोजनीयमित्याह नेत्यादिग्रंथेभावःबहुव्रीहौप्रकृत्येत्यतःपूर्वपदग्रहणं
मनुवर्ततेतत्रानुग्रहणार्थमस्यभाष्यामेकस्तुन्यायत्वापत्तिः एवंचाद्युदात्तउक्तशब्दस्याभिनास्यमात्ययामस्यप्रतिशिष्ट
याथादिस्वरस्यापिबाधनार्थमनेतस्योदोपूर्वपदस्यापिश्रुदात्तकल्पनयाऽनेतरग्रहणंतत्रथाथादिस्वरप्राप्तिरित्येतत्
परिभाषायामनेतरानसंभवतीतिऽतज्ज्ञापकमितिभाष्याशयः एवंचभाष्ययोरेकमेवनेकदेशयुक्तिस्तमपीति नन्वे
वमभ्युदात्तमित्यत्रैवकृदादागतत्स्यत्रापिप्राप्नोतीति नवकारकादत्तेत्यत्रकारकादितियोगविभागेनकारकात्पूर्वंगतिश्र
वेपदंक्रान्तमन्तोदात्तमित्यर्थकेनादोषाइतिवाच्यंएवंतर्हिकारकात्परेगतिपूर्वंपदंक्रान्तमन्तोदात्तमितिनियमार्थकयो
गविभागेनैवाभ्युदात्तेतिथाथादिस्वरप्राप्त्याकृडमरकृतिस्वरेणोदात्तत्वेसिद्धेऽनेतरग्रहणस्यज्ञापितेप्यचरितार्थ्यात्
भाष्यासंगतेश्च तस्मादुक्तन्यायात्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्याच्चपूर्वभाष्यस्यैकदेशयुक्तितेनाभ्युदात्तमित्यादौव्यवहित

ओं
२०
20

निहत्यर्थमेवेति अनेनतरग्रहणं ज्ञापकमेव वस्तुतो भाष्येऽनेनतरस्याग्रहणस्य प्रयोजनमुक्त्वा ज्ञापकार्थमेव स्थापितेनेत
प्रयोजनान्तरमपीति तत्र व्यवहितनिहत्यर्थं न तत्र गतिर्गतावितिपरस्माद्व्याघनात् नापि अपूर्वपदत्वेस्तरार्थं कारकादि
तियोगविभागेनेव सिद्धेः तस्मात् ज्ञापकार्थमेव तत्रान्यत्रेवात्रापि ज्ञापकत्वे किं तद्बोधकमात्रमिति लभ्यते इति बोध्यं
तत्र यत्र गतिकारकसमभिव्याहृते कृदंते तत्र तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणे देवदत्तेन कृतमित्यादेः प्रकृतिकत्वेन स्यात् समुदायस्य
मतेपि समासग्रहणं कृतं नियमेन परत्वाद्बाध्यादवयवस्य कृदंतत्वाभावादितिचेन्न विधेयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतस्यत
स्य समभिव्याहारे इत्यर्थात् अत एव गतिकारकोपपदानां इत्यस्य समासांतकृदिनामिति फलमुक्तं भाष्ये अन्यथा स्वार्थिकत्वेन सुब
प्तेः प्राक्प्रवृत्तत्वे व्यनया परिभाषया विशिष्टादेवाण्सिद्धौ तदंशे गतिः स्यादेव तत्रापि प्रातिपदिकाच्छिपिकारेवाकसा
तत्वेन विशिष्टस्योद्देश्यताभावात् परत्वादिति उत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थः तत्रकौडित्यन्यायादिति भावः स्त्रीप्रत्यय
चेति निषेधविषयेन्नयाक्रोशीत्यादौ वारितार्थेपि तत्याभियोग्यतायास्तत्रापि सत्वात् यद्यपि एवं हियामित्यत्र नदादि
नियमेनिषिद्धे समुदायादेव भविष्यतीति नास्य फले तथाप्यवयवात् व्याहृतये फलसत्वादिति भावः अन्यथेति अतएव
वभाष्ये गतिकारकेत्युक्त्वाप्येवमपि अवयवाद्भूत्पत्तिः प्राप्नोतीत्याशंक्यानयासमाहितं तन्विति तत्फले तच्छ्राणि
निष्कृते इति स्वरविधायके अस्यानपाक्षित्वात् क्रयमीत्यादौ स्वरसिद्धिरिति बोध्यं तेनेष्टकचित्रमिति इष्टकेषीका २०

मालानामितिसूत्रेउत्तरपदाधिकारेणपूर्वपदाद्यपातदंतत्पिविरितिभावः सवावयवैकोनस्थापकाश्वइष्टकाश्चिताश्चेति
समाहारद्वंद्वेपूर्वपदत्वाभावेपिह्रस्वापत्तेः पकेष्टकाचितमितिचेष्यतइतिभावः तेनतदोषेपफलाभावादितिपरास्ते ल
ष्यान्तरोपादिति पादस्यविशेष्यमित्यर्थः स्वागेयपादोपहृ तमेतद्रूपमित्यर्थः पत्रयोर्थवानिति अप्रायंतवदितिसूत्रेत
त्यत्याख्यानायस्त्राश्रितलोकसिद्धन्यायप्रयोजनमियापजहाद्येत्यादिप्रदर्शितं तत्रकेचित्पदेनेषवर्णितं अर्थवान्नोधीत
ल्लात एकैकयवोपकाजिति यद्यपितत्रभेदाभावादवयवत्वासंभवस्तथापिवन्यायवत्तबोध्यं तदस्तीति इत्यायेत्यादौच
काचूतोपपतिर्यातारवयवत्वेनान्यपदार्थत्वेनविवादितेर्थस्यापादानेवर्तिपदार्थत्वेनविवक्षितेतत्यागःप्रतिसंद्येलत्व
णोपल्लवादनेर्थकसमुदायविषयेऽडुणेनावेत्यादौनदोषः तद्विषकल्पणेनतरकल्पनादितिकेचिदाईयुः सत्यमवहा
रसत्वादिति अर्थभावः एवंसतिइयायेतिन्यायप्रयोजनेभाष्योक्तेविरुद्धस्यात् एकपदाकृतिसादाविवर्थविशिष्टयाता
त्यपदार्थतयाइकारादेवर्णस्यतदवयवत्वयावमव्यवहारस्येवमत्वात् नचभाष्येमव्यवहारस्येयापत्यादौउक्तौ
त्यासंभवेनसक्तुनानाश्रीयतइतिवाच्यं द्विविधावर्थविशिष्टान्यपदार्थत्वेनैकावितिबहुव्रीहावनर्थकेऽडुणेनावेत्या
दौअगत्यातत्रप्रथमतस्याप्यतिदेशेनवचनेपाठेऽप्रजरतीयसन्नैवित्यात्इतिवतत्रमव्यवहारमदिद्वियदिति
बोध्यं एकंपदोक्तिगोत्रहिन्यायस्यासलोकसिद्धतप्रतिपदनावमेरयदावर्णसमुदायःपदेपदसमुदायोक्तिगोत्र

ॐ २१

यते भवति चैतेदकस्मिन्नपि एकवर्णं पदं एकपदा इत्यः कात्रापि स्वर्थेनकको व्यपदेशः पदं नामार्थ इति प्रातिप
दिकमर्थं स्यात् इति महास्मिन्व्यवहार इत्यन्काप्रनेति दृष्टांतेन न्यायः साक्षितो भाष्ये तत्र कैयटोक्ते प्रकारस्तेन प्रकार
तिस्वपं भाष्यार्थमाह स्वकादेरिति असहाय इत्यस्यातिदिश्यमान धर्मेव दसमभिव्याहार इत्यर्थः नन्वयठादिशाह्
त्वात्तिदेशास्यात् व्यपदेशहेतुभावेनाविद्यमानव्यपदेशेन चरयोयेन्मादाविव स्यायप्रवृत्तेरिति चेन्न स्वसजातीयावधि
व्यवहारस्य भेदनिबंधस्य चभ्रेनेनतिदेशात् अत एव दृष्टान्त रयालेवः अस्तिवेयायेन्मादोएकाव्वृत्ते अवयवावयविनस्य
प्रथमते सजातीयनिह्यमेस्यचातिदेशः सजात्येव तातद्विपिविधेवकार्ये हि अपतावच्छेदकधर्माक्रांतसमुदायघटक
त्वरूपेवोध्ये नन्वेवमपि स्वस्मिन् स्वाव्यवहितपूर्वत्वपरत्वस्यातिदेशः प्राप्नोति ततश्चदधिमध्वित्यादौ यणादेशः स्यादिति
चेन्न तत्तद्विधौ तत्तन्निमित्तोपादानवैयर्थ्येन तद्वदतिदेशादितिदिक् नन्वेवं वीतोपीत्यादाविति नन्वेवमेनरण्णापि
परिभाषासामर्थ्याच्च तदादिलाभः अन्यथा तदंतविधौ यानेत्यर्थापत्त्या ग्रानर्थक्यं स्यादेवेति चेन्न नाव्वितागाव्विताद्
मादौ अल्लोपे कृते यांतप्रत्ययसंभवात् नवाल्लोपस्य स्थानिवत्वेन कारे परे कृतविधानेन प्रोताववयानस्यवयांतेवा
तविधानेनपि प्रोतयानस्याविवक्षणात् नपदांतविधिषयस्तन नः क्वातिनियमेनापेदत्वात् आदेशस्य परपदस्व
ताभावाश्च किंच गोमयमवतीति गोमयात् क्षिप्रतदवेहेषि विहितलोपे अत्रत्वादेशापेनस्थानिवत्वाभावेनमत्ययोतता २१

दतेरित्यत आह यस्मिन्विधिरिति सप्तम्यन्तपदार्थकस्य स्थानेऽस्य सर्वनाम्नोऽतिदेशः सप्तमीति सप्तमीत्यधिकरणे औपश्ले
षिके वा तेनाधीत्यादौ तन्न संभवे यथेनेडणीत्यादौ तदसंभवात् यद्यपि तस्मिन्निति वत् यस्मिन्नित्यस्यापि सप्तम्यन्तार्थे इत्यर्थः
स्तु वक्तुं तथापि इति शब्दाभावेन यस्ताद्धेतिवद्धमाणविरोधेन हलग्रहणं इमनेनानाधान्वयेन तथानाश्रितः हलग्रहणं इत्य
स्याधिकरणे लदाश्चलश्चारणे इति नार्थः प्रत्याहारग्रहणे तस्मात्र इवीतादौ दोषापत्तेः इकोचिविधेजनेऽभ्यस्तत् इति श्र
वचनादावितिव्याख्यानपरिभाष्यविरोधापत्तेश्च किं तु वाऽऽडलकाक्षमीणिल्लृइ्ग्रलः आतिपरिके सतीत्यर्थः तदादा
वित्यत्र तत्क्रदेन सप्तम्यन्तार्थः परामर्शनीयः एवं च सप्तम्यन्ते विशेषणीभूतश्रुतप्रतिपादकशब्देऽस्ति यद्धि यानेन तदा
दौ बोध्यमित्यर्थः फलितमिति बोध्यं यथा जयाः शुसीसर्वनाम्नः मद्धिश्यविधेयानन्तरलिंगकत्वेनापवादोऽयमितिश्च
पिवक्तुं शक्यत्वात् तु केरपवाद इयमित्युक्तावचनेन निहतावाचनिकोत्थः संप्रसारणमिति सिद्धेऽणुत्तरादावुत्तरपदे इत्य
र्थं वारणाय ल्यूग्रहणे अन्यथा पुत्रेयनमिति इदं चिन्त्यं तथा सति तदन्तविधौ कारीषगंध्यायनपुत्र इत्यत्रापि स्यात् तत्र तद
र्थं विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासश्चावश्यक इति नेदं प्रयोजनमित्यादावपि स्यात् इयमिति नवाधर्थधात्वकस्य इल्ली
त्यक्तौ सामानाधिकरण्याभावात् यस्मिन्विधिरिति परिभाषाग्रहे तेनतस्मिन्निति परिभाषाग्रहणस्यावल्पकार्थधात्वकस्य इ
त्यर्थे भविष्यतीत्यादावेवत्वेन भवितव्यादावपीति नेद्वशीत्यादि निषेधस्तस्य शमीदेवदत्तेत्यादौ चरितार्थः एवं चादि

डों
२२

ग्रहणे स्वफलाभेलेचेत्र बद्धलक्षसंस्कारानुरोधनेनतस्मान्नुडवीत्यादेरवीमादेश्च वीत्यस्यैवदलीतिसूत्रस्याधप्पर्यंतेनागी
कारेणतास्मिन्नित्यायग्रहणासामानाधिकरण्यस्यापिसत्वेनपरिभाषाग्रहणे निर्वादत्वादित्याशयात् तेनड:सोतिनन्दंनवि
धभावायपदस्यैतस्यवैयधिकरण्यादेवननदंतविधिरिसवनयवशात्तदेपदावयवस्यैविद्याख्याता अन्यथाअनेनत
दभावेपितदंतविधिडवीरयवस्यात् इतिवेत्तत्रयंभावः पदस्यैतस्यपिकारेपिश्रुतत्वाडकारेणसकारोविशेष्यतेतत्रत
दादिविधेोयष्टन्तेनत्यायवकाशेपितदंतविधौशबोधितानव्यवहितहलसमुदायस्यसट्टतिष्योरितिनिर्देशेनासाधु
त्वबोधनेनत्रावेरिताध्यनसकारस्यसंयोगांतलोपबाधायेदत्याकनस्यक्रतान्वयस्यबाधापेदत्यावमाडयथायाइत्यादौ
सोऽहतपदस्यैतस्यावयवषष्ठीतस्यैवसामर्थ्यान्नत्वीकारइत्यभिप्रेतेवशात्सैवतथाव्याख्यातमितिबोध्यं कविविदिविस ल
स्यातरोयेनघ्नाघ्नप्रत्याख्यानस्यावसकारावहतेवदिग्रहणस्यावश्यकत्वात् ननास्यैमेवनत्रादिग्रहणस्यैवक्लेशस्यता
त् ड:साधुडितिसामसेननत्रादोषाश्च यथाम्नासस्यैनेरडाविवाहस्येदादावेवड्तोनसतिम्नायेनानतोलक्ष्यानुरोधस्यग्रवश्य
कत्वेनादावेवेतत्सीकारेऽदोषाश्च तीषसहेत्यादावेकदेशान्वयक्लेशस्यानावश्यकत्वाश्च नवनकारस्यव्यवहितलेस्यये
परेऽत्यर्थेअर्थात् यावदिप्रत्ययलाभेपरकइक्त्यादेः परस्यवलाधार्थयात्तकस्यैतस्याधर्थेनेकदेशान्वयइतिवाच्यं एवंस
तिवोतोमीत्यादावुक्तरीत्यावकाराव्यवहितपरकयोश्चोदोतोःवोतादेशाव्यवहितमत्ययेपरेऽत्यर्थेअर्थात्यादिप्रत्ययला २२

भेपरिषोक्तेरापत्तेः प्रावोंहलादेरित्यादिग्रहणेनग्रतिमत्वलाभेनडः सोन्यादावदोषाश्च एवमपिएकदेशान्यथाकरणेनला
घुवमितिषवङ्गत्नलभइतिहवस्कभाष्यमपिसरसतयवसेगकृतेइत्याङ्ः नत्वद्वियेतिद्वियोदीर्घोदित्तिनत्वविधायकेशास्त्रे
इत्यर्थः वत्वद्वियइतिदीर्घविधायकनिष्ठायामएपेदर्थेइतिदीर्घविधायकेचतत्वदीर्घातोन्वकरणस्याप्रयोजकत्वेनविद्वियत्वः
इत्यादौग्रजादौयङपेनस्यकृतेयङ्कारस्यान्वकरणान् ह्रस्वांतस्यतनान्वकरणेविपरीभ्यांडेरित्यादाविवपेरत्यादियङेबा
पितावेर्ङितीतिगुणस्यात् नचननविधावपितथैवास्त्वग्रतएवदीर्घादिति साथैका ग्रमप्यादीर्घातस्यैवान्वकरणेनेदृष्य:
ष्यैस्यह्रमेवेति अतएवशेत्वेरस्तेकृतेयदस्यान्वकरणात् दीर्घग्रहणेग्रन्यथानिर्देशेनेवदीर्घदीर्घग्रहणेसिद्धेऽइत्यकृतमितिवा
च्ये दीर्घादित्यस्यसत्वेहितत्वदीर्घानान्वकरणे तदभावेकृतेयङःकस्यान्वकरणमित्यपिसंभाव्येत नेतदीर्घातीत्वकरणे
स्यैवबोधकत्वादित्याशयात् अतोनशेत्वेरविरोधोऽनयाहा ज्ञापकमिति नत्वविधायकेद्वियइतिइयङ्निर्देशोज्ञापकइ
त्यर्थः तेनतत्रापिकृतेयङःकस्यान्वकरणात्कथंज्ञापकमित्ययास्ते नत्वरामाविति यथोद्देशत्वेनेनडपयोगः भविष्य
तिकिंचिदनेनप्रयोजनमितिन्यायेननित्यमप्येकादेशोबाधित्वापरनिमित्तत्वकृतेनोनरेगतात्सेदप्येकादेशस्यान्वमानिकत्वा
नियतेन तस्यस्थलभत्वात् अतएवरामइत्यादौपदत्वसिद्धिः अन्यथानित्यत्वात्सलोपस्वेनतस्याशास्त्रीयत्वेनविशेषणेत
यान्ययस्मेभवेलाश्रवणेनत्वस्यातनिवर्त्तायत्वात्तस्यात् तत्रस्याविसर्गपरिमाणग्रहणेनन्यायाप्रवृत्तेः निरपिपाठस्त्वु

ॐ क्तयैव अत एव सामान्येन स्वरसिद्धिर्नोक्ता कार्यकालेन सर्वं तत्तस्याशास्त्रीयत्वेनोहतिसदवस्य ख्यातिसंबंधयय यदुर्मतेनव
२२ तदप्रवृत्त्यात्तदसिद्धिरेव यथ्यारसमपदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षेऽस्मिन् तथापि तत्स्वस्वाङ्गयप्रसङ्गाद्वेवतद्वेवातिप्रसंगा
त् प्रक्रान्तरमपि तत्रैव निरूपितं वस्तुतस्तु इदं शास्त्रीय तीर्थास्व समतेऽभ्यन्तरत्राङ्गेणापि तत्स्वीकारेणाभीयादि स्वच्छत्यपयवयगो
23 भावेनोपसर्गात्परस्य णत्वभावेन दोषाभावेऽपि प्रकृते यस्मादिहितस्वरादि स्वरदेनस्य तेनलाभेन पदत्वाल्लत्वेः भाष्येऽत्रप्र-
यत्र आश्रयणायाः स्वाङ्गिखरस्वकेऽदर्शनमिति स्पष्टं शोल्लरादेस्वमतेवन नरणत्वं चिकीर्षतीति वित् स्वतीस्मादोउरदत्वेहलादि :
शेषमन्यत इति इत्वचनस्यात्रिहितक्रियात पूर्वभाववत्त्वाभावेन तद्गुनरभ्यासत्वाप्रवृत्तेः अशास्त्रीयत्वेन ख्यातिवत्त्वाप्रवृत्तेरि
ति बोध्यं क्रुडादकमित्यत्रानेनोकारान्ततैनैकादेशविशिष्टे उदकशब्दस्वेनउदके केवले इति स्वरसिद्धिस्तुनासफले
उपसर्गानिलत्वेऽप्राप्यत इत्यत्राचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनैवत्रापि त्यपवर्गस्य सफलत्वात् अजीगणदित्यत्रेव गणइत्यापि
नासाधारणं तत्रैतत्स्वाम्यर्थेनापीत्येसलभइत्यपि बोध्यं यत्तु जहत्स्वार्थायां वृत्तौ सद्यं जलमित्यादौ यणितद्विशस्यत्रेनेन
समासत्वात् इहद्विभाज्रजलेरित्यत्र सिद्धिरसाधारणं फलमितितन्न प्रतिपदविधित्वेन समासेऽनाइत्यत्र समासान्त
पदस्य समासार्थावलौकिकविग्रहवाक्यपरत्वेन पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्यलं अस्यायमर्थः समासः समुदायः तेन ग्रस्त
मीलितेऽर्थे समुदायान्तरभूतमित्यर्थे इत्यव्यवहारः अन्तकरणमिमशास्त्राख्यानात् समुदायस्यावकरणस्यादर्शे २२

नादितिभावः एकदेशविकृतन्यायेन दीव्यतिशब्दैकदेशस्य तदर्थबोधकस्य दीव्येच्छब्दोच्चारणमित्यर्थः यथाश्व
तेन यतमाश्वभ्रुभ्रन्नकरणस्य शब्दपाठेनार्थस्यात् इति स्पष्टमयोते किमर्थमिति एवं हि लाघवाद्दीव्यतेरणीतिवक्त
व्येतस्मात्काष्ठाकदीव्यतीति निर्देशः किमर्थमित्यर्थः नन्वनुकरणतातस्यैवाधिपत्यमस्ति इति चेन्न अवश्यवधि
मतोः साजोस्त्रमिति नियमानर्थक्यं स्पष्टमवधितेन स्यात् तथा वाश्वत इति माशागिजोः पर्वोपयोविधानेस्यादिश
यात् अनेनैकदेशविकृतोर्थबोधयवेति सृवितमिति बोध्यं विकृतावयवेति अतएव मघवकतो राजकीयमि
त्यादौ संप्रसारणाल्लोपेन अन्यथानेन न्यायेन नान्तत्वात् श्वफवेति संप्रसारणं स्यात् राज्ञः कवेति कादेशे प्रतिनेनर
त्वादल्लोपेन इति स्यात् मघवतच्छब्दस्य संज्ञेनामत इत्यत्र केपर्येण फलाभावेन न दोष इत्यन्ये अव्रूपपरिमाणेति लो
केदृष्टस्य परिमाणस्यास्य संभवात् शब्दानुवृत्तीविशेषरूपेषु सते उक्तप्रक्रेरिति यथा लोके द्रोणादिशब्दानां
परिमाणार्थवाचकानामन्यतायिकृपोपगृहति स्तेषां परिच्छिन्नपरिमाणार्थकत्वात् डरूपयादप्यव सर्वनामानवीवि
शेष्टापोद्दानेन क्रीयमाणा सर्वनामसंज्ञाप्यनायिके सर्वकोदावले विनाडरूपपादे तु क्रेरित्यर्थः नन्वेवमेतादिव
श्वेति प्रयोजनेः गुडोदकमित्यादौ उदके केवले प्रकृतशब्दस्योदात्तनमनेन न्यायेन दकदव्दस्योदकशब्दत्वमाश्रित्य
साधितं भाष्यां क्रेविरुध्येत तत्रोदकरत्नक्रपरिमाणग्रहणात् प्रागदीव्यत इति सत्रे दीव्यत इत्यत्रपरिमाणग्रहणेन

ऊँ· २४

24

ज्ञापकपरिभाषांविरुध्येत भाष्यांतरे च तादृशेनोपलभ्यत एवेति अत आह एतदिति तत्रपंचद्रोणादिदृष्टांतेनोक्तस्थ·
लेतदभावमाशंक्य स ज्ञापकेन तदेकदेशभूतमिति न्यायेन समाहितं यदि तत्रैतन्न्यायप्रवृत्तिस्तर्ह्यर्थविकारस्थलेपि भूतः स्वतवत्
अकजविधिकस्य सर्वकस्य सर्वशब्दत्वमपेक्षितमेवेति भाष्यासंगतिरतस्तदाहृतमिति भावः एतेनानेन न्यायेनाका
रांते पूर्वपदे तं भाष्याभिप्रेतकेन न त्वेकदेशशब्द सत्वमिति तद्विरोध यइत्यपास्तो अंतादिवच्चेत्यत्र पूर्वांगवत्त्वे एतत्प्रयोज·
नस्योक्तत्वेन तदभिप्रेतत्वस्य स्पष्टमेव हृष्टुगाहूफत्वात् उकारांते पूर्वपदे उकारस्यैव तदायत्याफलभेदापत्तेश्चापरत्वादुद
दात्तत्वैकदेशेन न तत्सिद्धेः तदुत्तरभाष्ये एव स्पष्टत्वेन तस्यैकदेशयुक्तित्वाच्च अत एव तत्कन्यायाश्रयणे अन्यथा अत्रे
नैव गतार्थत्वात्तदनर्थकमेव स्यात् यदागम इति तु न गतार्थं आगमस्याविकारत्वात् अत एव लोपागमवर्णविकार
ता हीति भाष्ये आगमस्यापि विकारत्वं पृथगुक्तिः तुसे ज्ञापयाश्चक्रुःपरिमाणत्वाच्च एवं च येन विधिरिति सूत्रभाष्यविरो
धेनोदके केवले इति सूत्रमेकदेशयुक्तिः ज्ञापकपरिभाषात्वेन तत्रायेनदीयत्येतत् सरूपालाभेपि देवनकर्तृकरूपा·
र्थलाभेन तत्प्रयोजनविरोधे उक्तंचत्वलाक्षत्वयन विधिरिति सूत्रभाष्यमेकदेशयुक्तिरेवोक्तहेतोः अंगसंज्ञायामपि अक्त
परिमाणत्वस्य भाष्ये उक्तत्वेन अवः परस्मिन्निति सूत्रे आयमाविनश्चानेनो गतत्वातिशाकरणेन तद्विरोधाच्च लोकन्याये
नैव सिद्धेर्ज्ञापकानुपपादनपरिभाषाविरोधाच्च नेदकदेशभूतमिति लोके आगमस्यापि विकारत्वव्यवहारसत्वात् यदा २४

गमा इति न्यायेमास्त्व अनेनैव गतार्थत्वादित्य परमनुकूलमित्याह: विहृतानलहृपिति तेनयशशह्राखिणिणिविदि
लोपेनेनान्सं तनालाभेन स्थानिवत्वेन ततमाश्रित्यास्मायामेथा स्ततोविनिरितिविनिसिद्धिः अभीयादिति अत्रनंतनत्वसर्वे
मदादिगणेशत्वेरस्माहा नन्वेवंभिंडीमग्नेति नन्विदंमनुपपन्नंतदभावेहृतोरनकत्वात् पूर्वंसकृदुष्यतिन्यायोयस्मात्से
वकृत्वात् किंवनातङ्भावपदैभिंडीनत्वपिभावस्य स्थानिवत्वेभाष्यत्वापितस्यामेगतिः तत्र्यादेशेपितातङ्ग्रहः
क्रोतदसंगतिरेव किंवत्वातङ्पिभावयोर्योगापयासंभवेनयरत्वात्तातङ्वपितातङ्पिभावयोर्योगापयासंभवेनवि
रोधइतिवेदयंभावः विप्रतिषेधसूत्रस्यनियमार्थत्वेवेदेभ्यइत्यादिस्मीयस्मीयोदेशपतावच्छेदकाक्रांतयोः सपिबद्भवव
नेत्रालिंगनयोः पर्यायत्वाभावयोः प्रतिलक्षणलक्षणगपस्त्ववपिविप्रतिषेधइत्यनेनपूर्वेणास्यस्यलादिवद्भववनैवि
षयत्वेनाभावोबाध्यते अन्यथाशसहृयप्रामाण्याहिकत्यापतिः ईजतुरित्यादावपिद्वित्वसंप्रसारणयोः प्राप्तयोःपरे
संप्रसारणेभवतीत्यनेनौपदेशिकयजादियातोद्धित्वविषयत्वेबाध्यते तृहृणेइत्यत्रापिसूर्यकद्विशाहृस्पत्रयादेशाविष
यत्वेबाध्येते एवंचानायासेनैवसकृदितिन्यायसिद्धिः तेनाशीरर्थकस्यहेर्ध्वविषयत्वेनभितादित्यत्रतातङाबाधितोपि
भिंधीत्यत्रतदभावेनस्यादिति एववश्वनः प्रसंगेतिन्यायेनततत्यातान्सकोवसाभावोबाध्येतइतियेललभ्यायेतेनपूर्वे
तदनुक्तानपिनवतिरितिसूचितं नैवंभिंतादिस्यत्रापिध्योदेशापतिः तदविषयकत्वातङ्णसोपस्त्ववानर्थकापत्तेः

उ॰ २५

25

तेनसकम्प्रतिन्यायेयवलक्ष्यानुरोधादाश्रितइतिसूचितोविकल्पस्याभावोशोपिनात्पर्यमनेनउभयलक्ष्यत्वात् इतिड
डोर्थस्याप्युक्तबीजे अन्येथाविभाषाश्वेत्यत्रभावाभावाभ्यांसंप्रसारणस्यपाक्षिकत्वेलब्धेनवेतिसूत्रेविभाषेतिसूत्रस
लक्ष्यानुरोधमंगीकृत्यप्रत्याख्यानासंगतिः ममत्ववववस्यपीत्यस्यकृतः पूर्वइत्यादौचारितार्थ्येनविभाषाश्वेरित्य
स्यकृशावेमादौचारितार्थ्यएतभाभ्यांसूत्राभ्यांलिखनेनरेसंप्रसारणसाध्यितम्पर्थकाभ्यांसंप्रसारणस्यैवविधानेनविरो
धाभावान्नियमार्थकविप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्त्याचारितार्थ्यात् अतएवाग्रेवक्ष्यतितत्रियमवशादेवतल्लक्ष्यविषयकप्र
वेशाप्तानपत्त्ववप्वेतिकेयदोक्तप्रकारस्तनयुक्तइतिसूहंगदाया द्वयोःकार्यवोरितिनावशेषहिकार्ययोगपद्यवि
प्रतिषेधः किंत संभवाधीतिभाष्येयद्विकार्ययोगपभावेकेवलेप्यसंभवइतिहितोनोक्तं यथासूपिवबहूवच
नेस्त्वेदितिश्रनयोहदेभ्यइत्यादौकर्णपदसंभवः अजादिष्वनेनैरपकारःसाधुर्भवतिअर्थात् यद्यपिविध्येया
निष्पन्नात्हिष्टापत्तेडरूपपादे एवंवसाप्यनेरादेत्तोगस्यदीर्घदीर्घइत्यादयर्थेऽपुगपत्तेभवेननास्तिविरोधइतिशा
कातेतेवक्तं तथापिशब्दानोनित्य साध्याकरणस्यसाधुप्रनुशासनतयासाधुत्वस्यैवविधेयत्वेनेवमेवोचितमिति
सूप्तमिकोगुणइत्यत्रविवरणे शिष्टादिनावप्यवमेवयद्यपितत्रादेशान्सूवंतडनरंवाख्यानिवतादिनास्यैवस्त
त्वनिमित्ताननयातथापितन्महत्त्वच्छेदकेकालेविरोधस्यैवेतिबोध्यं अत्रेदंबोध्यंअन्यतरस्वस्वनिमित्तानेत २५

र्थत्वेनान्तरस्य न दत्वेनास्ति प्रतिषेधः तथा राजेत्यादौ दीर्घस्य तत्त्रि मित्यामत्वेपि हल्ङ्यादिलोपस्य तान्त्वेन
न विप्रतिषेधः किंतु प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घ एवेति स्पष्टं क्रोष्टु शब्दे शब्दस्त्वेवायत्राप्येकमेव कार्यमुभाभ्यामपि बोक
घतेतत्रापि विरोधाभावान्न विप्रतिषेध इति स्पष्टं त्वं तुङ्ङौ शाकल्यस्येति सूत्रे शब्दस्के लभ्यमानेनरेनामियत्रा
दौ स्वपि वेति दीर्घः स्यात् भवति इत्यर्थ एकयोः स्वपि च तामित्यनयोः रामाणामित्यत्र प्रवृत्तयोर्नास्ति विरोध इति तत्रै
व शास्त्रे स्पष्टं विप्रतिषेधपदशब्दस्य विरोधार्थकत्वात् परस्परलब्धावकाशयोरिति फलितार्थं परं अनन्तरान
काशत्वं अपवादत्वापत्तेः एवं मिङीति भिन्नस्यैतत्त्रेमर्थः मितादिति लक्ष्य इति यावत् यथाश्रुतेन संगतिः स्य
द्वैव एधतेत्यादाविति आर्धधातुके नियमस्य यास्ताशीविरणस्य च चारितार्थ्येन परत्वमिति भावः ननु परत्वा
दित्यस्य प्रोक्ता कृताकृतप्रसंगित्वेन विकरणे नानित्यत्वादिति चेन्न अनुदात्तङित इत्यादीनां नियमार्थत्वेन एधते।
भावेप्यनेनेत्यादि निवृत्तिफलकत्वेन तत्र च नियमशास्त्रप्रवृत्तौ तद्रूपस्यैवाभावे। न विकरणे प्राप्ताकृताकृतप्रसंगि
ताभावात् अतङ्विधानमिति ननु तथापि तेष्व चारितार्थ्यमेव विकरणेष्वागेव नियमस्य अप्राप्त्या नदानीं परत्वात्स
भवेन नियमबाधायोगात् न च तङ इतरेतत्स्य परत्वसंभवेन परिभाषामात्रे बाधतेन चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावेन न
त्रकौंडिन्यन्यायेनापवादस्यापन्ननिष्पमाणस्यत्वेपि तद्दोषे पूर्वापि करणे पुनः आमस्य नियमस्य बाधनेन चरितार्थ्ये

उ॰ २९ तदितिवाच्यं तक्रकौण्डिन्यन्यायेनबाधस्योत्सर्गस्यपुनरप्रवृत्तेःसामान्यशास्त्रेणोभयसिद्ध्यापिवैयर्थ्यस्यतदवस्थत्वात्
अतएवदृशेविषयेप्रथमयोःपूर्वसवर्णइतिसूत्रस्थकैयटोक्तरीत्यान्यायानाश्रयणे अतएवस्यतासिभ्यांतिबादिबाधो
नएवंचकथंचारितार्थ्यमतआह विषयसत्त्वमीति एवंचनियमबाधेनचारितार्थ्यस्यसत्त्वमेवेतिभावः विषयसत्त्वमीत
स्वीकारेगौरवमतउक्तंलाघवकथनमाह विकरणेष्वपवादेपीति एवंनित्यान्तरंगयोरिति अनयोःपरापेत्वयाव
लवत्त्वमपियौगपद्यासंभवएवबाध्यमित्यर्थः विप्रतिषेधसूत्रेणपरस्यतत्रैवबलवत्त्वबोधनेनतत्त्वानयोरप्यर्थाद्यौ
गपद्यासंभवोस्त्येवेतिभावः अनयोःपरस्परंबाधकत्वेइत्यर्थइतितुनयुक्तं मानाभावात् यत्तेवनमित्यत्रापिअर्थ
वत्त्वदाभावेनतदंतादवयवानांप्रातिपदिकत्वेऽपिवर्णसमुदायस्यप्रातिपदिकत्वात्तदवयवत्वेनसुब्लुकिततःसुपःश्रव
णेइत्यर्थस्तत्रस्वशब्दरत्नविरोधाच्चेतिदिक् असिद्धंबहिरंगमंतरंगे॥ ४ ॥ श्रीशुभेहरिर्जी ॥ ४ ॥

दांतक दीटीका परिभाषेंदुशेखरस्य

ॐ श्री असिद्धं बहिरंगमंतरंगे अंतःर्व्याप्यानि अल्पानि निमित्तानि यस्य तदंतरंगं बहिर्व्यापकानि अंगानि निमित्तानि यस्या
स्तद्बहिरंगं अंगशब्देन शब्दरूपनिमित्तस्यैव ग्रहणात् तेनैवमत्र नाग्रहः अर्थस्य तेनाऽरूपमपि शब्दस्यान्ते विनिगमनाविरहात् अं
तरंगे कर्तव्ये जाततत्कालप्राप्तिकं वा बहिरंगमसिद्धमित्यर्थः सेयं कार्येऽन्यत्र सा स्वरूपेण अन्यव्यवस्थायां पूर्वोपस्थितानार्थ निमित्तत्वेनांत
रंगत्वात् द्वित्वात्पूर्वं सत्र प्रवर्तते तेनोद्दिष्टमिति शब्दकात्पूर्वं इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं स्यात् अन्यत्र सिद्धवत् अन्यव्यवस्थायां गुणवलो
पोऽंत्र संगेहठूठ अपवादत्वाद् लोपः लायतेः गुणात् अंतरंगत्वाद् गुणः अंगस्य बधितिनीमित्यत्र दाक्षणोः लध्वीमपथामाथयान्तके वा
प्रयति ऊठत्वकारांतमेगमन्नासिकादिवप्रत्ययमेतल्लापेक्षत्वाद् अंतरंगमप्यत्र कृते यण् गुणेन प्राप्तत्वात् गुणादंत
रंगत्वाद् ए नच ऊठोपि नित्यत्वेन गुणात् पूर्वं प्रवृत्तिः गुणस्यापि नित्यत्वात् न बाध्येतरंगेण यणा बाधितत्वाद् गुणस्यानि
त्यत्वे ऊठोपि शब्दांतरात् प्राप्तवान्नविधिरनित्य इत्यनित्यत्वात् स्यात् इत्यंतरंगत्वात् यणो गुणबाधकत्वमित्यनेन ऊदेत्
सापेक्षस्य बहिरंगत्वं येन विधिरिति सूत्रभाष्ये ध्वनितो के पदे ऽनेन स्पष्टमेवोक्तमिति न च येन विधिरिति सूत्रभाष्ये इकायण
वीत्सादावपि तदादितदंत विधौ स्यादि नेन्यत्रांतरंगत्वाद् यणो गुणबाधकत्वमिष्यते तेन तस्मिन्येत् ऊं न शब्दमाश्रित्य यणादेशो
न शब्दमाश्रित्य गुण इति दूषणमुक्तं तदसंगतं तदंतविधावपि बहुपदार्थापेक्षत्वरूपबहिरंगत्वस्य गुणे सत्त्वेन तत्र दोषा
दिति वाच्यं गुणे संज्ञापेक्षत्वेन तन्निमित्तनशब्दापेक्षया ऊनशब्दस्यापि कस्य यणपि सत्त्वेन समत्वात् परत्वाद् गुणः स्यादिया

स्वेत.
२

27

यात् पयस्पृदतिपयोददातिइत्यर्थेआपभगवद्वहेपयोदपयोदित्यादौएकपदस्थवर्णाद्वयसापेक्षत्वमंतरंगत्वेप्रतिवाक्यसेपा
दकपदांतरसापेक्षत्वस्यतस्यासिद्धत्वादेतस्यतस्सिद्धिः नवार्थस्यांगशब्देनग्रहणानतिस्थितिनिषेधवैयर्थ्यं उद्वापत्तेः नन्व
स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधादिदमसंगतं तथाहि अयादेशेस्वतस्सप्रतिपयोवक्तव्यः तिसृणामिति यदिवार्थस्यनि
मित्तत्वेतर्हिपूर्वमंतरंगत्वात्अयादेशेतपैवदीर्घेपश्चात्तिसृआदेशप्राप्त्यानदसंगतिः स्पष्टैव केचित्तुदीर्घोपदपयाप्रतिपदं
विधितात्अयेवदंति अर्थस्यनिमित्तशब्देनग्रहणे तिसृणामित्यादौदोषोपि नद्वसकापेक्षत्वमपेक्षत्वाद्यंयडादेशस्यांत
रंगत्वेनतदापत्तेः नवार्थस्यनिमित्तशब्देनग्रहणेवाहऊठसूत्रीयोठग्रहणस्यज्ञापकताभाष्यकारोक्तासंगता
तथाहि संप्रसारणसंबंधगुणस्यबहुसंज्ञासापेक्षत्वेनबहिरंगत्वादितिवाच्यं संप्रसारणस्यपदद्वयसापेक्षत्वेनभसंज्ञादिम
प्रत्ययनिमित्तकस्यनचगुणापेक्षत्वयाबहिरंगत्वात् अंतरंगचाक्षमस्यालिंगं उर्यंकार्यकालपक्षेत्रिपाद्यामपिप्रवर्तते ते
नावेडगंयेसोढ्ःसमरीसवोवक्तव्याः अविशेषोढ्वविहसाअविमरीत्यमिति भाष्योदादवणेषत्वाभावःसिद्धः तथाहि
सकारोच्चारणसामर्थ्यादादेशप्रत्ययोरितिषत्वंनेतिवाच्यं यदियपरिभाषायत्रिपाद्यांनप्रवर्तते अविदसाविमरीसा
भ्यांणिविक्षिपिदिलोपयोरसिद्धत्वात्सकारोच्चारणसामर्थ्यंसंभवपादमितिभाष्यासंगतिः ननुतस्यदोषःसंयोगादि
लोपलक्षणत्वेषिति वचनादंशेणपरिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तेरविदसाविमरीसाभ्यांणिचोऽनमियानमितिलभ्यते ।

राम

अन्यथा तदुदाहरणेनावाक्यार्थे निगात्यते माषवपनीत्यादीनामेतत्संगपरिभाषासर्पितात् किं तेनेति चेन्न परमतद्व्यापते
प्रहिणोतीत्यादीनां परिभाषासाध्यानां साधनाय वचनस्यावश्यकत्वेन परिभाषाया ह्यियायाम प्रवृत्तौ मानाभावात् नच
लणसूत्रे स्वभाष्यविरोधः तत्र हि अयमेव णकारोऽडिरन्तवद्यते पूर्वेश्च परिस्थित त्राणग्रहणेषु संदेहो भवतीत्युक्तेणवाऽ
न्यापोक्तिने तत्र करासिं सूत्रेण ग्रहणे संदेहः डरणपरऽइति शोक्तिते असंदिग्धं पूर्वेण न परेणेत्यत्र विनेपुनः शोकिते कृत
पत्तदिति समाधानवाधाह परोभावात् तत्स्त्रे स्वकालेऽपरेणः संतिपुनः शोकिते तन्नवायमस्ति कत्रर्थे इति समाधान
वाधाह किंवस्यादिति के शोकिताह यथात्रवपरत्वे स्यात् हयोः रफयोः प्रश्रवणे प्रसज्येत हलोयमां यमीत्येवं पकस्यात्रलो
पोभवतीति विभाषामलोपः विभाषा अश्रवणं प्रसज्येत अस्तु तर्हि नित्योलोपः रोरीति पदान्तस्येत्येवं सः नृशाकाः पदान्तः
स्येत्येवं विद्धि त्वात्तेऽहहि न स्यात् जर्त्स्येलेडि अजवोः पास्याइति इह तर्हि मान्हृणां पित्तृणामिति वपरत्वे प्रसज्येतेस्युक्ते
तत्र यदि त्रिपाद्यां तत्र परिभाषा प्रवर्तेत न दाऽनरंगे रोरीति लोपकर्तव्ये बहिरंगस्ये रेफादेशस्यासिद्धत्वाल्लोपाभावे कर्तव्ये ह
अर्थेऽन्यत्रैव दूषणानादिह तर्हि अत्यादि भाष्योक्तेदयवस्यादिति विरोधः स्सष्टुपवेतिवाच्यं फलोपऽइति सूत्रे तृनपैवाज
वोऽत्याशिषि प्यानोरिति हलस्य लोपऽइत्यादौ फलादीनामपि तत् राज्ञमित्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् कथं दीर्घऽइत्याशो
काफलग्रहणेनाजवोऽइति भाष्योदाहरणेन उरण्परऽइति सूत्रे उरण्परऽइति भाष्यप्रयोगेणावनतत्वाद्धैकवाक्यतापत्ते

अंत: २८

28

पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थपूर्वशब्देनैतत्सूत्रग्रहणं बोध्यत इत्युक्तत्वात्तेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तौ अन्तर्वाशस्य दीर्घे
कर्तव्ये बहिर्भूतस्य पूनिमित्तकहत्वस्यासिद्धत्वात् अन्तरंगपरिभाषया दोषस्तथाप्येवन्नान्तरंगपरिभाषाया अप्रवृत्ति
साधकयुक्तिस्तद्दीर्घे ये हास्ति तस्मात् अन्तपोऽइति भाष्योदाहरणात् ढलोपविषये परिभाषा न प्रवर्तत इति न ज्ञाप्यते
किन्तु ढलोपशास्त्रोपयोगिशास्त्रविषये परिभाषा न प्रवर्तत इति एवं च रीत्यस्य ढलोप इति शास्त्रोपयोगितया परि
भाषाया अप्रवृत्त्या कर्तर्थ्यं हर्त्रर्थमित्यत्र दोषाभावः स्पष्ट एव अत एव वारतीत्यादौ लोपदीर्घसिद्धिरिति दिक् न च पर
स्परविरोधात् उभयोस्साम्ये त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इति वाच्यं पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कर्तव्ये इत्यध्याहृत्य पूर्वत्र कर्तव्ये परम
सिद्धमित्यर्थात् विरोधाभावेन त्रिपाद्यामपि तत्परिभाषाया अप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् अत एव षष्ठोऽडः ध्वपकावामसंयो
गान्तस्य लोपः रदाभ्यामिडपधस्येत्यादि सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते न चाहि पञ्चाडि इति सूत्रे भाष्ये वर्णैकदेशवर्णग्रहणेन
गृह्यते नवेति विचारे यदि न गृह्यते तर्हि विनानेन ऋकारग्रहणं कर्तव्यं इहापि यथा स्यात् मातॄणं पितॄणामिति यद्यपि
न गृह्यते तेन रषाभ्यामित्येव तस्य सिद्धेः यद्यपि न गृह्यते तेन स्याप्यदोषः आचार्यप्रवृत्तिः ज्ञापयति भवति ऋकारान्तानां णत्वं य
दयं क्षुभ्नादिषु नृनमन शब्दं पठति नैतदस्ति ज्ञापकं ह्यर्थमेतत्स्यान्नामतिरिति यत्तर्हि तृप्नोति शब्दं पठति यच्चापि
नृनमन शब्दं पठति नन्वेतत्केह्यर्थमेतत्स्यादिति बहिरंगाहड्डिरन्तरंगेणत्वे असिद्धे बहिरंगमन्तरंगमित्यस्मिन्के तदुक्तं अ २

राम

यवाउपदिष्टायोगविभागःकरिष्यतेअतोनोणोभवतीतितन्नकह्रस्ववग्रहादित्युक्तं तत्रअतइतितपरकरणान्मातृ
णामित्यादौसिद्धत्वात्पूर्वंदीर्घेनृणामित्यादौचरितार्थंणत्वेनस्यात् तस्मादन्तरङ्गेणणत्वेकर्तव्येबहिरङ्गस्यासिद्धत्वमितिभा
ष्याशयःस्पष्टएव मातृणामित्यादौदीर्घस्यबहिरङ्गासिद्धत्वाण्णत्वाभावमितिवदताविवरणकारेणोक्तं इवएकावामि
तिसूत्रेभाष्ये अथेहकथंभवितव्यंप्रियमात्मानंमन्यतेब्राह्मणकुलेप्रियंमन्येब्राह्मणकुलमाहोस्वित्प्रिमन्यमिति।
प्रियमन्यमितिभवितव्यंस्वमोर्नपुंसकादितिलुक्कस्मान्नभवतिनाप्राप्तेलुक्यमारभ्यतेसमध्येवस्तपोथानितिएतेवा
यतेएवमपिस्वमोरित्येतन्नबाध्यतेकिंकारणंयेन नाप्राप्तेनस्यबाधनंभवतिमनाप्राप्तेस्तपोथानित्येतदारभ्यतेस्वमो
रित्येतस्मिन्पुनःप्राप्तेचाप्राप्तेचाथएवामध्येऽपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तेइत्येवमयमागमःस्तपोथानित्येतेनबा
ध्यतेस्वमोरित्येतन्नबाध्येत एवंतर्ह्यसिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गेइत्यसिद्धत्वात् बहिरङ्गलक्षणोलुक्नभविष्यति नैषापरिभा
षाउत्तरपदाधिकारेशक्याविज्ञातुं इहहिदोषःस्यात्द्विषंतपःपरंतपइतिसंयोगान्तलोपोनस्यात् तस्मात्प्रिम
न्यमित्येवभवितव्यंइत्युक्त्वासंयोगान्तस्यलोपइतिसूत्रेसंयोगान्तस्यलोपेयणःप्रतिषेधःदध्यत्रमध्वत्र नवाझलोलो
पात्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा अथवाबहिरङ्गोयणादेशः अन्तरङ्गोलोपःअसिद्धेबहिरङ्गमेरणंबहिरङ्गलक्षणात्
बहिरङ्गाहड्डिः अन्तरङ्गेणत्वेअसिद्धेबहिरङ्गमन्तरङ्गेइत्युक्तं इडुडपयस्यचाप्रत्ययइतिसूत्रेभाष्येहाड्भूनानोषते

ग्रष·
२८
29

वव्रश्चयैनैषुफलं दोष्णोरुष्णं नवाबहिरंगलक्षणत्वात् नवावश्च्यः किंकारणं बहिरंगलक्षणत्वात् बहिरंगाह
द्धिः अंतरंगमंतरंगे इत्युक्ते स्वरवसानयोरिति सूत्रे भाष्ये विसर्जनीयो ऽनंतरपदे इति वश्च्य इह माभूत् नाऽर्कंदः नाप·
त्यः ततर्हि वश्च्ये विसर्जनीयो ऽनंतरपदे इति नवाबहिरंगलक्षणत्वात् नवावश्च्ये किंकारणं बहिरंगलक्षणत्वात्
बहिरंगो रेफो ऽतरंगो विसर्जनीयः असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्युक्ते एवं च पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कर्तव्ये इत्यध्याहारः स हे
एवावगत इति तदुत्तरकार्यकालपक्षो ऽप्ययं अज्ञातत्वात् एवं पाणिन्युक्ते नैष उक्तः परिहारः अंतरंगे बहिरंगमिति
प्रतिद्वंद्वभाविना ऽवेतो ऽप्यर्थः समंतरंगे बहिरंगं सति च बहिरंगे ऽन्तरंगे भवति नचात्र अंतरंग बहिरंगयोर्युगपत्सम
वधानमस्ति किंकारणं असिद्धत्वात् कथमसिद्धत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति नचानभिनिर्वृत्ते बहिरंगे अंतरंगं प्राप्नोतीति
अनिमित्तमेव बहिरंगमंतरंगस्य भवतीति सिद्धो ऽतो कार्यकालपक्षमाश्रित्याह अनिमित्ते बहिरंगमंतरंगस्य किंकार
णं असिद्धत्वादिति ततः पूर्वपक्ष्याह कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन·
विसर्जनीयस्य पूर्वस्यां परिभाषायां असिद्धत्वात् तदनुपस्थानात् असिद्धो ऽयमस्या परिभाषेति कथं रेफस्यासिद्धमिति
तदर्थः सिद्धोतो कार्यकालपक्षमाश्रित्याह असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इति एवमेषा परिभाषा सिद्धं भवति इह पूर्व·
त्रासिद्धमित्यत्र कर्तव्ये इत्यध्याहारे प्रमाणाभावे सति पूर्वपक्ष्याह कृतो ऽनाक्लृप्तेन तद्द्वयोः परिभाषयोः समवस्थित ३ राम

योः पूर्वत्रासिद्धमिति वासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति वा पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनाप्यपमृष्यासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यव-
स्था भविष्यति ननु नासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामपमृष्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात् अतः किमिति अतः पर-
स्परविरोधादुभयोरप्रवृत्तेः कथं नार्कंट इत्यादौ विसर्जनीयाभावः सिद्ध इति प्रश्नः सिद्धान्त्याह अतो ऽयुक्तः परिहारः न
वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति पूर्वस्मिन् कृते परस्यासिद्धत्वे फलाभावेन कर्तव्य इत्येवाऽऽन्याहाप्यारा ऽयुक्तः परिहारः न
वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति तदर्थः इत्यलमतिविदेर्थः स्मरेण इत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति परिभाषायां प्राचीनमत-
निर्णयः अथ नवीनमते ज्ञापकं तु परिभाषायां वाह ऊठिति सूत्रस्थमूठ्ग्रहणमेव तथाहि वाह इत्येवं संप्रसारणग्रह-
णमनुवर्तते वाहेतस्य संप्रसारणं भवतीति सूत्रार्थः संप्रसारणे पुगन्ते णि एव निमित्ते लघूपधगुणे हूडिरेवीति हूडोः
सिद्धं विश्वौह इत्यादीति व्यर्थमूठ्ग्रहणं ज्ञापयति ज्ञापितं नायं तस्याप दृढ्याश्रयस्य बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यान्तरङ्गे गुणे क-
र्तव्ये ऽसिद्धत्वाल्लघूपधत्वाभावाद्गुणो न स्यादित्यूठ्ग्रहणं ननु नकारान्ते ऽकारान्तोपसर्गे वोपपदे वह धातोर्ण्यन्ता रथो-
पपदकाद्वाहः प्रयत्ने इत्यस्माद्धि वृक्विपोष्ठौठ्ग्रहणस्य सफलत्वात् कथं ज्ञापकमिति चेन्नातादृशविषये ज्ञापकपर-
भाष्यप्रामाण्यात् एवंविधक्विपोऽनभिधानात् न च विश्वौह इत्यादौ ऊडिदं पदेत्यादेनेनासर्वनामस्थान स्वरसिद्ध्य-
र्थमूठ्ग्रहणमिति वाच्यं ऊऊडिति सवर्णदीर्घेणोकारप्रश्लेषात्स्वरसिद्धेः न च प्रश्लेषाविद्धेषत्वादावतिप्रसंगः ऊठ

ग्रष·

साहचर्यादिणोनोगमहिश्पविहितोकारस्यैवग्रहणेनादोषात् अंतर्मध्येबहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येअंतर्गतानि
निमित्तानियस्यतदंतरंगेतदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूतोंगंबहिरंगं अंतरंगेकर्तव्येजातेतत्कालप्राप्तिकेचबहिरंगम
सिद्धमित्यर्थः अत्रांगशब्देनशब्दरूपमेवनिमित्तेशब्दोनोशब्दशा[illegible]वप्रधानत्वात् तेनार्थसत्तानिमित्तस्यनबहिरंग
त्वेनाप्यंतरंगत्वे अतएवननिषेधस्यादेशेसतस्यप्रतिषेधइतिस्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यवार्तिकेचसंगच्छते अन्यथाही
त्वरूपार्थनिमित्तनिरपेक्षत्वाअंतरंगत्वात्अयादेशात्पूर्वदीर्घेउपधास्थानिस्थादेशोपुनर्लेपेलक्षणस्येतिनापित्नदीर्घाप्राप्तावत्र
यादेशप्राप्तोचतदसंगतिःस्पष्टैव अतएवातिस्त्रिणोत्मादाविपुङ्पेत्यापरत्वान्नुमसिद्धिः नवार्थस्यनिमित्तत्वाभावेसं
चस्कारेत्यादेरसिद्धिः येनैवक्रमणार्थंतेरोनैवक्रमेणशब्दानांषाडभीवइत्यचःपरस्मिन्इतिसूत्रभाष्यादपसर्गनिमित्त
कार्यस्येहित्वादितःप्रागेवप्रहृतेः शब्दोपास्थितोअगर्थज्ञानापेक्षत्वेपिसहृद्यावर्थस्यनिमित्तत्वात्उपादानात्
लाघवस्थायामडितिपदेसमस्करोदित्यादिसिध्यर्थंप्रवर्त्तमानेपरिभाषापरतयोगपस्यकरोतेःसुडित्यर्थोगीकारेनात्सिद्धेश्च
नन्वत्रसत्तायानिमित्तत्वातेगीकारेस्यानइत्यस्यासिद्धिः तथाहि सिवेर्बाहलकादौणादिकेनप्रत्ययेगुणएवलोपोउठो
प्रसंगेऊठअपवादत्वाद्वलोपेबाधतेगुणेंतरंगत्वाद्बाधते गुणोह्यंगसंबंधिनीइग्लक्षणालघ्वीमपधाअईथा·
त्केवाश्रयति ऊठत्ववकारांतमनन्तासिकादिवप्रत्ययमित्यल्पापित्वत्वादंतरंगमनवहृतेयणगुणोप्राप्नुतःगुणादेन ४ राम।

रंगत्वाद्यणःपरिभाषायोरग्रेगशाह्नेनसंज्ञाया ग्रेगग्रहणेगुणात्तोःसमत्वात्परत्वेनगुणएवस्यादितिस्यान्नइत्यत्रेतरंगत्वाद्य
णोगुणबाधकत्वमिष्यतेइतियेनविधिरितिसूत्रभाष्यासंगतिश्चेतिचेन्न उठोनित्यत्वेनगुणात्पूर्वमेवप्रवृत्तेः गुणस्यत्व
उठियणश्चेतरंगेणबाधितत्वादनित्यः ननुवोठपिशाह्नांतरप्राप्त्याऽनित्यः गुणपिशाह्नांतरप्राप्तवान्विधिरनित्यइत्युभ
योःशाह्नांतरसमत्वात् नन्वेवमपियेनविधिरितिसूत्रेभाष्येइकोयणचीत्यादौतदंतविधिरितिस्यान्नइत्यत्रांतरंगत्वाद्य
णोगुणबाधकत्वमिष्यतेतन्नसिद्धेत् उनशब्दमाश्रित्ययणादेशोनशब्दमाश्रित्यगुणइत्यस्यासंगतिः अत्रपदेगुणस्यैव
वर्णापेक्षत्वात्ततरंगत्वेनोठियणबाधितत्वादनित्यत्वाभावेनोभयोर्नित्ययोःपरत्वाद्गुणएवस्यादितियणगुणयोर्विवाद
भावात् समत्वगुणादंतरंगत्वादठितद्वत्स्यादितिचेन्नतदभाष्यस्यनित्यत्वविधानद्वारैवरूपासिद्धेस्तात्पर्यात् अस्मया
तदंतविधिस्वीकारेपिगुणस्यबहुसंज्ञासापेक्षत्वेनान्तरंगत्वाद्यणोगुणबाधकत्वमिष्यतेतन्नसिद्धेदित्यस्यउनशब्दमा
श्रित्येत्यस्यवासंगतिस्तद्वत्स्थितिदिक् इयेवत्रियायांनप्रवर्तते त्रिपाद्यासिद्धत्वात् अस्यांवावाउठस्त्रस्थउठग्रहणस्या
पकमित्येषासपादसप्ताध्यायीस्था नवकार्यकालपक्षेत्रियायांतत्पक्षमेउेवांरते पूर्वप्रतिपरासिद्धत्वादभावेनपूर्वंस्यत
त्रिद्रूपितवहिरंगत्वाभावात्तयानस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासंभवात् नचानयापूर्वस्यासिद्धत्वेनपूर्वप्रतिपरासिद्धत्वेपूर्व
त्रैपादेनेनवक्तुमशक्यमितिवाच्यं विनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः किंचपूर्वत्रैपादस्यप्रत्यक्षत्वेनानुमानि

कात्रस्याबाधधोचितः अतः कार्यकालपक्षोपि त्रिपाद्यामसोनुपस्थितिरेव ननु यत्राङ्गस्येवेदं न्येश्चपकाबोमस
अन॰ योगो नस्परदाभ्यामिति चेत्र तस्य दोषः संयोगादिलोपलतेष्विष्टस्य कात्यथवा कार्यनिगालत्वे निगाद्यते मायवपनी
२१ तिभाष्यकृतादतानि प्रयोजनानि तस्यार्थभावः पूर्वत्रेत्यत्र वर्तते अत्र व्याहारे प्रमाणाभावात् गौरवादपपदविभक्तेरिति
31 न्यायाच्च वैशेषिकेऽधिकरणएवमसप्तमी पूर्वविषयेपरमसिद्धमिति तस्यार्थः एवंवक्तृतेपूर्वत्रपरस्यासिद्धत्वेनो
भयाः परस्परविरोधात्त्यागस्यापेक्षा यापूर्वत्रेत्यस्य प्रत्यक्षतेनानुमानिकाप्राप्तिः परिभाषायाबाधस्यैवोचितात्
नचपूर्वोक्तैरेश्राडिःत्यादिसूत्रस्थभाष्योक्तेर्विरोधात् उपपदविभक्तेरितिन्यायस्यबाधस्यवभावेनेति सप्तमीक
र्तव्ये इत्यव्याहारश्रेतितिवाच्ये स्वरवसानयोरितिसूत्रस्यभाष्येणतम्राध्याणंदूषिततात् नचावेडंगपरइतिवा
र्तिकस्याविहसाविसरीसमित्युदाहरणयोर्भाष्योक्तयोरसंगतिः आदेशप्रत्यययोरितिषत्वप्राप्तिरितिवाच्यम्
सकारोच्चारणसामर्थ्येनतदभावसिद्धेः नचाविहसाविसरीसाभ्यांणिचिटिलोपणिलोपयोरविसरीसइत्य
त्रकृतार्थसकारोच्चारणस्यसामर्थ्यं केतोभ्यांणिवोनभिप्रातेनो नन्वसार्थेतस्यदोषइत्यारब्धोयमेव तथाच
समाधानस्यसमाधानोंतरादूषकत्वात् इतिन्यायेनयथादेशपक्षसाधारणेपनपूर्वोक्तोदाहरणानांतकथनेपि
प्रदोषात् इतिचेत्र प्रयोजनोंतराकथनपूर्वकतदुदाहरणपरभाष्यस्यारस्यसंगायते अस्यतेषामपिसाधारण ५ राम

त्वप्रतीतेः खरवसानयोरिति सूत्रस्य भाष्याच्च त्रिपाद्यां परिभाषाया अभावश्च लभ्यते तथाहि विसर्जनीयोऽन्
तरपदे इति वक्तव्ये इह मा भूत् नार्क्कुटः नार्पत्यः तत्र हि वक्तव्येन वक्तव्ये किं कारणं बहिरंगत्वात् बहिरंगो रेफोऽन्तर
ंगो विसर्जनीयः असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे नैष दोषः परिहारः अन्तरंगे बहिरंगमिति वप्रतिद्वन्द्वभाविना वेतीय
द्वौ मत्यन्तरंगे बहिरंगे सति च बहिरंगे अन्तरंगं भवति न चात्रान्तरंगबहिरंगयोर्युगपत्समवधानमस्ति किं कार
णं असिद्धत्वात् कथमसिद्धत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति तानाभिनिर्वृत्ते बहिरंगे नान्तरंगं प्राप्नोति तत्र निमित्तमेव बहिरं
गे अन्तरंगस्य भवति अनिमित्ते बहिरंगमन्तरंगस्य किं कारणं असिद्धत्वात् कथमसिद्धत्वं वावत्ता पूर्वत्रासिद्धमित्य
सिद्धा परिभाषा असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे कथं कार्यकालसंज्ञापरिभाषे खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्यत्रोपस्थितमिदं
भवति असिद्धं बहिरंगमन्तरंग इत्येवमेषा परिभाषा सिद्धा भवति सिद्धान्तमाह कृतेन खल्वेतयोः परिभाषयोः साव
काशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमित्येतामपवदयासिद्धं बहिरंगमन्तरंग इत्येतया बाधकत्वं भविष्यति तथुन
रसिद्धं बहिरंगमन्तरंगमित्येतामपवदमसिद्धं बहिरंगमित्येतया पूर्वत्रासिद्धमित्येतया बाधकत्वं भविष्यतीति त्रिपा
द्यामन्तरंगपरिभाषाप्रवर्तनमाह अतः किमिति किमेतावता द्विधा उत्पत्त्यर्थः सिद्धान्तमाह अतोऽयुक्तोऽयं परिहारो
नवा बहिरंगलक्षणत्वादितीति अतः परस्परविरोधात् उभयोरप्रवृत्तेः प्रत्यक्षेण पूर्वत्रेत्यनेनानुमानिकान्नसि

इयपरिभाषायाबाधात्वयुक्तः परिहारः नचाबहिरंगलक्षणनादिनीतितदर्थः नचकृतेपूर्वत्रासिद्धत्वफलाभावेनेदंसर्वं
अनः प्रसंगतमितिवाच्यं डद्यंदीर्घ्याद्यादौफलस्यसत्वात् तथाहि डहेः क्तेन्द्रविद्रादेर्यातोरितितकारद्वयस्यल्निमित्तके
घत्वेकृतेचकारनिमित्तकेस्मषत्वयोर्वितिनस्यचत्वेनस्मात् तथाचनिमित्तकजस्त्वेचनस्मात् सन्निपातपरिभाषाविरोधा
३२ त् पूर्वत्रकृते ऽघसिद्धत्वेनचयत्वनयोरपिपूर्वयोर्ढत्वस्यजस्त्वस्यचासिद्धत्वान्नपरिभाषाविरोधः नचात्रपरिभाषायाअनि
32 त्यत्वेनादोषः अनित्यत्वेप्रमाणाभावात् तस्यपरिगणितत्वाच्च नचारोपितसिद्धत्वेपिवस्तुतस्तद्वियातस्याविघ
मानत्वाज्ज्ञापकेरुक्तिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयप्रवृत्तकार्याभावस्यातिदेशस्यभावसिद्धत्वादाहार्यारोपस्यापिशास्त्र
बोधितग्रहणग्रहतिनियामकत्वात् ननुसन्निपातस्याशणात्मीयत्वात्कथंपूर्वत्रासिद्धमितिप्रवर्ततेइतिचेन्न नहोधः पमय
उभौवौवेत्यादिति ज्ञापकादत्रविषयेनतत्प्रवृत्तेः तथाहिनहोदइत्येवकर्तव्येधग्रहणेनढमित्यादौक्तनकारस्यध
त्वार्थंरदाभ्यामित्यस्याप्रवृत्त्यर्थंतसन्निपातविरोधात् एवंचसन्निपातपरिभाषाविरोधाइत्वमपिनभविष्यतीतिवर्थं
मेवधग्रहं सन्निपातस्याशणात्मीयत्वेपिपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यप्रवृत्तिं ज्ञापयति एवंमूयउभौवेत्येवइकोवर्णात्यनेनतरो
कर्तव्येत्रिपाद्यावादेशेपवि ड धीरातोपयतिपूर्वत्रासिद्धमितीदृशेविषये ॥ ६ राम

शांकरी टीकापरिभाषेंदुशेखरस्य